

વતના

ગાંધીજીય ગ્રંથમાલા-પુષ્પ ૬

વાર્તા સાહિત્ય-મીમાંસા

મીમાંસક :

દ્વારકાદાસ પરીખ

વલ્લભાગ્રંથ ૪૭૧]

મૂલ્ય આઠ આના

[વ. મ. ૨૦૦૫]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્રશ્યાલય
[ગુજરાતી ગ્રંથોના વિભાગ]

અવકાશિક ૨૦૧૨૮ કિલો ૦-૮-૦

સંસ્થાનામ પાત્રી સાહિત્યખાનામાંસા

ક્રમાંક ૬-૧૨૯

પ્રસ્તાવના

“વાર્તા-સાહિત્ય મીમાંસા” નામનો આ નિબંધ મેં આજથી એ વર્ષ પૂર્વે તૈયાર કરેલો. કિન્તુ સંપાદકની પ્રતિકૂળતાને કારણે તે આજે પ્રકટ થાય છે, આમાં વલ્લભસમ્પ્રદાયના મુખ્ય મુખ્ય સમગ્ર અસ્તિત્વ સાહિત્ય ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અને તેની ઐતિહાસિકતા અને પ્રમાણિકતાને પુષ્ટ સાધનો વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આ બધા સાહિત્યમાં ૮૪-૨૫૨ ની વાર્તાઓ વિશેષ મહત્વપૂર્ણ છે એથી તેના ઉપર અત્યધિક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાંત અને તેની ભાવનાની દૃષ્ટિએ ૮૪, ૨૫૨ ના કોઈ પણ પ્રસંગમાં યત્કિંચિત પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથીજ. એ શ્રીહરિરાયજીના ભાવ-પ્રકાશ તેમજ અન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યથી નિર્વિવાદતઃ સિદ્ધ છે. શ્રી ગોકુલનાથજી, શ્રી હરિરાયજી, શ્રી ગાચેશ્વરજી, કાકા વલ્લભજી, શ્રી દ્વારકેશજી, શ્રીગોવર્ધનલાલજી અને શ્રીગિરિધરલાલજી આદિ સમ્પ્રદાયના સ્તંભરૂપ ગણ્યતા ગોસ્વામી બાલકાના વચનામૃતાદિ સાહિત્યમાં આ વાર્તાઓનો સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાંતોની પુષ્ટિ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એથી તેની મહત્તા સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ૮૪ વાર્તાની કૃષ્ણદાસની વાર્તામાં તથા ૨૫૨ વાર્તાની લાડબાઈ, ધારબાઈ અને ગંગાબાઈની વાર્તાઓમાં કંઈક વિરોધાભાસ જોવું ઇતિહાસ ક્ષેત્રના આધુનિક વિદ્વાનોને લાગે છે. કિન્તુ તે વિરોધાભાસ વાસ્તવિક નથી. તેનું સામાન્ય દિગ્દર્શન અહીં કરાવવું ઉચિત છે.

કૃષ્ણદાસની વાર્તામાં ખીરબલ્લનો ઉલ્લેખ એવાર મળે છે. એક બંગાલીઓને કાઢવાના સમયે અને ખીજે શ્રી ગુસાંઈજીના વિપ્રયોગના પ્રસંગ સમયે.

શ્રી ગુસાંઈજીના પત્રોથી એ તો નિશ્ચિત છે કે ખીરબલ્લ શ્રી ગુસાંઈજીના સંપર્કમાં હતો અને તે આપની સેવાની પણ અભિલાષા રાખતો હતો. એ જ રીતે ખીરબલ્લના શ્રી નવનીતપ્રિયજી વિષયક પદોથી પણ તેની આ સંપ્રદાય પ્રત્યેની ભક્તિભાવના જણાઈ આવે છે. એથી શ્રી ગુસાંઈજીને ખીરબલ્લ સમય સમય ઉપર મદદગાર થયો હોય તે પૂર્ણતયા સંભવ છે.

બંગાલીઓને કાઢવાનો સમય શાસ્ત્રી કંઠમણિજીને અનુસાર વિ. સં. ૧૬૦૭ છે. કિન્તુ આ સંવતને શાસ્ત્રીજીના અનુમાન સિવાય અન્ય કોઈ પુષ્ટ આધાર પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે ખીજી તરફ નાથદ્વારાની કૃષ્ણભંડારની નોંધને અનુસાર બંગાલીઓને કાઢવાનો સમય વિ. સં. ૧૬૨૮નો સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ‡ એ સમયે ખીરબલ્લ અકબરના દરબારમાં હતો તે ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે. એથી વાર્તામાં પ્રાપ્ત તે વખતનો ખીરબલ્લનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસ વિરૂદ્ધ જતો નથી.

વાર્તાનો શ્રીગુસાંઈજીના વિપ્રયોગ પ્રસંગનો ખીરબલ્લ સંબંધીનો દ્વિતીય ઉલ્લેખ હજી ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ રૂપમાં પુષ્ટ થઈ શક્યો નથી. કેમકે શ્રીગુસાંઈજીના વિપ્રયોગનો સમય “સંવાદ” અને “પ્રદીપ” આદિને અનુસાર ૧૬૧૦ ની પૂર્વનો (વિ. સં. ૧૬૦૬ નો) નિશ્ચિત છે. એ સમયે ખીરબલ્લ રાજદ્વારમાં હતો કે કેમ? એ ઇતિહાસથી હજી સ્પષ્ટ થતું નથી. ખીરબલ્લનો જન્મ વિ. સં. ૧૬૮૫ નો છે. એટલે વિપ્રયોગના સમયે [વિ. સં. ૧૬૦૬] તે ૨૧ વર્ષનો હતો. એ સમયે ટોડરમલ્લ ૨૬ વર્ષનો હતો અને તે શેરશાહના રાજ્યમાં કામ કરતો હતો તે ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે. સંભવ છે ખીરબલ્લ પણ કોઈ કામ કરતો હોય. અથવા તો ખીરબલ્લની અતિ પ્રસિદ્ધિ તેમજ શ્રીગુસાંઈજી સાથેના તેના ધનિષ્ઠ સંપર્કથી તેનું નામ ટોડરમલ્લની સાથે લખાયું હોય જ્યાં સુધી ખીરબલ્લનો પૂર્ણ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ વિષયનો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકે નહીં. ટોડરમલ્લનો સામ્પ્રદાયિક સંબંધ શ્રીગુસાંઈજીના પત્રો તેમજ તેનાં વાતસલ્યભાવનાં પદોથી પુષ્ટ છે.

‡ આ વિષયનું સપ્રમાણ વિશદ વિવેચન “સૂર સમીક્ષા” નામના ગ્રંથમાં દેશવામાં આવ્યું છે.

૨૫૨ ની વાર્તાના લાડખાઈ ધારખાઈ અને ગંગાખાઈની વાર્તાઓમાં પ્રાપ્ત ઔરંગઝેબના ઉલ્લેખો તેો શ્રીહરિરાયજી દ્વારા તેમના ભાવપ્રકાશમાં કહેવાયલા છે અને તે ભાવ-પ્રકાશની બિન્ન લીધીના અભાવે વાર્તાઓની સાથે સંકળાઈ ગયેલા છે. એટલે તે શ્રીગોકુલેશ દ્વારા કહેવાયલી વાર્તાઓથી બિન્ન હોઈ તેમના સમયના વિકસ્ત હોય તે સ્વાભાવિક છે આમ આ ઉલ્લેખોમાં રહેલો વિરોધાભાસ તેનો ઇતિહાસ બાબતવાથી વાસ્તવિક નથી તે સમજી શકાય તેમ છે. ૨૫૨ વૈષ્ણવોની મૂલ વાર્તા અને તેના ઉપરનો ભાવ-પ્રકાશ અનુકૂળ સમયે હાલમાં મારી દ્વારા પ્રકટ થયેલી ભાવનાવાલી ૮૪ વાર્તાની પદ્ધતિએ પ્રકટ કરવામાં આવશે. એનાથી તે વાર્તાનું પણ મૂળરૂપ સમજી શકાશે.

આ નિબંધમાં વાર્તાઓનો ઇતિહાસ, તેની પ્રામાણિકતા અને તે પ્રતિ કરાયેલા તમામ આક્ષેપો ઉપર પણ સારી રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે તટસ્થ વિદ્વાનો આના ઉપર વિચાર કરી વાર્તાઓની પ્રમાણિકતાનો વાસ્તવિક સ્વીકાર કરશે.

—દ્વારકાદાસ પરીખ.

વાર્તાઓના ઇતિહાસને સ્પષ્ટ કરતું રેખાચિત્ર—

પુષ્ટિમાર્ગીય આદર્શ સંવેદના વાર્તાપ્રસંગોના

આધ્યપ્રણેતા

શ્રીવલ્લભાચાર્યજી

(સં. ૧૫૩૫ થી સં. ૧૫૮૭)

તે પ્રસંગોના પ્રથમ વક્તા

શ્રી દામોદરદાસ હરસાની

તેનો વિકાસ કરનાર

શ્રી વિકૃલનાથજી ગુસાંઈજી

(સં. ૧૫૭૨ થી સં. ૧૬૪૨)

તેના પ્રચાર કરનાર

જાવહરનદાસ

(૨૫૨ વૈષ્ણવોમાંના)

તે સર્વે પ્રસંગોને લેખબદ્ધ કરનાર

શ્રીકૃષ્ણ ભટ્ટ

(૨૫૨ વૈષ્ણવોમાંના)

૮૪-૨૫૨ સંખ્યાના વર્ગીકરણવાળા વિશદ રૂપોના પ્રણેતા

શ્રીગોકુલનાથજી

સમગ્ર વાર્તાઓના દીકાકાર

શ્રીહરિરાયજી

વાર્તા સાહિત્ય-મીમાંસા*

અહિં ને વાર્તા-સાહિત્ય ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે તે વક્ત્રબ-સમ્પ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ ૮૪,૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતની પ્રાકટ્ય વાર્તા, નિજવાર્તા, ધરવાર્તા, એક વાર્તા-સાહિત્ય ચરિત્ર, શ્રીગુસાંઈજીની નિજવાર્તા, એક-ચરિત્ર, શ્રીગોવર્દનનાથજીની પ્રાકટ્ય વાર્તા, ભાવસિંધુ અને અન્ય વચનામૃતાદિ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત સાહિત્ય છે. આ તમામ સાહિત્ય સામાન્ય પરિચય ઉપર વિચાર કરવાનું ખાસ પ્રયોજન એ છે કે તેમાં વક્ત્રબ-સમ્પ્રદાયનાં સિદ્ધાંત, ભાવના અને ઐતિહ્ય એમ ત્રિવિધ ઉપયોગી તત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલો છે. એમાંનાં ઐતિહ્ય તત્ત્વો તે ન કેવળ વક્ત્રબ-સમ્પ્રદાયના ઈતિહાસને અર્થેજ અત્યંત ઉપાદેય છે અપિતુ હિન્દી સાહિત્ય ક્ષેત્રને માટે પણ તે નિતાન્ત ઉપયોગી છે. કેમકે તેમાં હિન્દી સાહિત્યને પૂર્ણ વિકસાવનાર તેમજ તેને સારી રીતે ઉભત કરી સરસ અને ભાવપ્રચૂર રૂપમાં વ્યક્ત કરનાર સૂરદાસાદિ અષ્ટછાપના ગદ્યાકવિઓની સાથે અન્ય પણ કેટલાય મહત્ત્વપૂર્ણ હિન્દી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરનાર વિવિધ પ્રાંતીય કવિઓની જીવનીઓ પ્રાપ્ત છે. તદ્દનિરક્ત ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ તે વાર્તાઓ વજ્રભાષામાં રચાયેલી હોઈ પ્રાચીનતમ હિન્દી ગદ્યભાષાના પ્રતીક રૂપ છે. પ્રાચીનતમ અને પરિમાર્ગિત એવા હિન્દીના ગદ્યરૂપ વાર્તાઓથી અનિરક્ત અન્ય ગદ્ય સાહિત્ય હિન્દીક્ષેત્રમાં અદ્યપિ ઉપલબ્ધ નથી.

ઉક્ત પ્રકારની સામ્પ્રદાયિક અને સાહિત્યિક વિશેષતાઓથી અનિરક્ત તે સાહિત્યમાં તત્કાલીન રાજકીય એવં સામાજિક રીતિઓનું પણ દિગ્દર્શન છે. અતઃ તે, તત્કાલીન રાજકીય એવં સામાજિક પરિસ્થિતિઓના જ્ઞાન અર્થે પણ અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થાય તેમ છે. યીજન પ્રકારે સંક્ષિપ્તમાં કરીએ તો પૂર્વોક્ત વાર્તા-સાહિત્યમાં તત્કાલીન ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થોનું સુંદર રૂપથી નિરૂપણ થયેલું છે. અતએવ તે સાહિત્ય જેટલું વક્ત્રબ-સમ્પ્રદાય અને હિન્દી સાહિત્ય ક્ષેત્રને અર્થે ઉપાદેય છે તેટલુંજ તે રાજકીય એવં સામાજિક ક્ષેત્રોને માટે પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. આમ વાર્તા-સાહિત્યની સર્વનામૂળી ઉપાદેયતાને જ્ઞેતાં તેના ઈતિહાસ અને તેની પ્રામાણિકતા ઉપર વિચાર કરવો અનિવાર્ય અને છે. અતઃઅત્રે સર્વ પ્રથમ તેના ઈતિહાસ ઉપર વિચાર કરીશું -

વાર્તા-સાહિત્યના ઈતિહાસમાં તેની ઉત્પત્તિ, વિકાસ, પ્રચાર, વૃદ્ધિ અને તેનાં વિવિધ રૂપોની સાથે વાર્તા-સાહિત્ય નો તેના સમય આદિનું પણ જ્ઞાન તેના અંગરૂપથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અતઃ તે સર્વે ને ઈ-તિ-હા-સ અત્રે ક્રમશઃ અવલોકીએ -

૧ ઉત્પત્તિ--પૂર્વોક્ત તમામ સાહિત્યમાં ચારાશી વૈષ્ણવોની વાર્તાઓ પ્રાચીનતમ છે. આ વાર્તાઓની સૂત્રાત્મક ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રથમ શ્રીમદ્ વક્ત્રબાચાર્યજી દ્વારા થઈ છે. અતઃ વાર્તા-સાહિત્યના આદ્યપ્રવર્તક જગદ્ગુરુ શ્રીમન્મહાપ્રભુ શ્રીવક્ત્રબાચાર્યજીજી છે. એની પુષ્ટિમાં ૮૪ વાર્તાઓમાંના અસંખ્ય વચનામાંથી કેટલાંક અત્રે આપવામાં આવે છે--

(ક) “તબ શ્રીઆચાર્યજી ને કહ્યો જો જી વિધિ પૂર્વક સમર્પન જ્યો કહ્યો હૈ ત્યો નાંહિ કરત...તહો જન-માર્ગીય વૈષ્ણવ તાકે હૃદયમેં શ્રીગુરુજી ત્રિગજત હૈ તાકે સંગ કરને। તહો ગજ્જન ધાવન આદિ વૈષ્ણવ કો ધ્રુષ્ટાંત લીને,”

—કૃષ્ણદાસ મેધન કી વાર્તા

* પ્રસ્તુત ક્ષેત્રમાં કાંકરાલી સરસ્વતી બંડારમાં પ્રાપ્ત વિ. સ. ૧૯૬૭ ની ૮૪ વાર્તા, અન્યત્ર પ્રાપ્ત વિ. સં. ૧૭૫૨ ની ભાવપ્રકાશવાલી ૮૪ વાર્તા, ૨૫૨ વાર્તા, વદુનાથ દિગ્વિજય, કદપદુમ, સેવ્ય સ્વરૂપોની વાર્તા, રા. રા. શ્રી લક્ષ્મીબાઈ આદિનાં અન્વેષણો તેમજ અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોનો આશ્રય લીધો છે. તે સર્વોનો આવશ્યક સ્થાને ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

(५) “सो इनकी सेवा देखि के श्रीआचार्यजी बहोत प्रमन्न भए तब आपु श्रीमुखते कहे, जिन राजा अंबरीष को न देख्यो होय सो दामोदरदास को देखो ! राजा अंबरीष तो मर्यादामार्गीय हुतो और ये पुष्टिमार्गीय है ! इनमें इतनी अधिकता है”
—दामोदरदास संभरवाले की वार्ता

(३) “तब माधोदास ने सब समाचार श्रीआचार्यजी महाप्रभुनसे कहे । तब श्रीआचार्यजी सगरे वैष्णवन से कहे जो देखो ! यह वही माधोदास है किसी टेक को वैष्णव भया ?”
—माधोदास की वार्ता

(४) “तब श्रीआचार्यजी कहे, यह धन्य हैं । श्रीठाकुरजी को श्रम नाहि करावन है । ताते याके समान धीरज काहु को नाही, यह श्रीमुखते कहे ।
रामदास की वार्ता

(३) तब श्रीआचार्यजी महाप्रभु ने कहे जो “दमला” ! तेनें कहू मृन्यो ! तब दामोदरदासने कहे जो महाराज ! मैंने श्रीठाकुरजी के वचन सुने तो सही परि समुझ्यो नाही । तब श्रीआचार्यजी आपु कहे जो मोको श्रीठाकुरजी ने आज्ञा कीनी हैं, जो—तुम जीवन को ब्रह्मसंघ करवावो । तिनको हो अंगीकार करेगा और जीवन को तुम नाम देउगे तिनके सकल दोष निवृत्त होइगे । ताते ब्रह्मसंघ अवश्य करने । + —दामोदरदास का वार्ता

उक्त वचनोना उद्हरणोथी ओ स्पष्ट जगणी शक्य छे के श्रीमद्बल्लभाचार्यजीने पानाना पुष्टि सिद्धांतना आदर्शने समग्रवचने अर्थ तेवा आदर्शवान स्वसेवकोना अरिनेने प्रसंगात्मक वार्ताओना उपमां वैष्णवोना समक्ष उपस्थित कर्ता हुता. अतः वार्ताओना उत्पत्ति सर्व प्रथम श्रीमद् बल्लभाचार्यजी द्वारा अथ छे ओ वात निश्चित थाय छे.

श्रीमद्बल्लभाचार्यजी द्वारा आ वार्ताओना थयेली उत्पत्तिना मुख्य हेतु वैष्णवसमाजमां सरणरूपथा पुष्टि सिद्धांत अने तेनी दृष्ट्यंगम भावनाओने दृष्टांतो द्वारा समग्रवचनो तैव हुता. ओ, वार्ताओनाओ प्रथम उद्हरणोथी स्पष्ट थर्क जग्य छे. ओमां सम्प्रदायना भौतिक उत्कर्षना हीन हेतु सर्वथा न हुता. यदि तेवा सामान्य स्वार्थपूर्ण अने हीन हेतु श्रीमद् बल्लभाचार्यजीमां रच्य पण्य होत तो ओवेने स्वमार्गीय दीक्षा आपती समये आनाकानी पूर्वक आग्रहनी अपेक्षावाणो अधिकार ने अनधिकारना के आर्यिक विचार नियेनी पंक्तिओमां करेसो हेमाय छे ते सर्वथा प्राप्त न थात. अनेके -

(६) “ तब हरिवंश पाठक...देडवत् करि विनती करी...महाराज !... सरन लहु । तब श्रीआचार्यजी कहे, हमहुं ब्राह्मण है, तुम हू ब्राह्मण हो । सरनि आदये को क्यों कहत हो ? ”
—हरिवंश पाठक की वार्ता ।

(५) तब श्रीआचार्यजीसे विनती करी महाराज ! मोको सेवक करिये । क्या करिके । तब श्रीआचार्यजीने कही तेरे रामदास मरजादामारगीयको संग है । ताते हमारे सेवक मति होउ । तब प्रभुदासने कही महाराज ! आप कहो तो उह रामदास को हू आपको सेवक कराउ । तब श्रीआचार्यजी कहे **कहा भयो सेवक कराए ।** वाको अंगीकार मर्यादा में ही है ।
—प्रभुदास जलोटा की वार्ता ।

आवां अन्य पण्य अनेके उद्हरणो वार्ताओमां प्राप्त छे जेनाथी ओ स्पष्ट थाय छे के अनधिकारी ओवेने आप सेवक करता न हुता. तेमज अधिकारी ओवेने पण्य ओके ओ वार ना पाखा पछा पण्य जे तेमने आग्रह जेता तोज तेमने सेवक करता. अतः आधुनिक ओके ओ हिन्दी विद्वानोना “ गद्दीनी भडता ” वाणो आक्षेप साव असत्य न सिद्ध थर्क रहे छे. वार्ताओ तो केवण श्रीमद्बल्लभाचार्यजी तेमज तेमना भडानुभाव अने निरपेक्ष विद्वान वंशजने द्वारा स्वसेवकोमां न सम्प्रदायना आदर्शने उपस्थित करवाने अर्थज दृष्टांत रूपथा कडेवामां आवती हुती. तेमां आधुनिक लोक शैलीना हीन भौतिक स्वार्थ सिद्धिवाणा प्रचारनी गंध पण्य नथी. आ वात तेना साम्प्रदायिक सैद्धान्तिक विचारपूर्ण संगतिवाणा अध्ययनथी स्पष्ट

+ आ प्रसंगनी पुष्टि “सिद्धांत रहस्य”ना प्रथम श्लोडथी पण्य थाय छे. आ अने जीन जद्रीकअम विवेरना वार्ताना प्रसंगोनी पुष्टि आचार्यश्रीना अतः साक्ष्यरूप जद्रीकअम आदिना उत्तिपत्रोथी पण्य थर्क न रहे छे.

યર્થ જાય છે. આ વાર્તાઓને તે સમયમાં તે **અનધિકારીઓ સમક્ષ ગુપ્ત રાખવાનો જ પ્રયાસ થતો હતો.** એને આગળ ઉપર પ્રમાણ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

૨ **વિકાસ**—શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી અનન્તર આપના દ્વિતીય પુત્ર પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રીવિક્રલેશે પણ પૂર્વ વાર્તા—પ્રણાલીને સ્વસેવકામાં ઉપદેશાર્થે ચાલુ રાખી હતી. આપે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના ઉપરિચિત દામોદરદાસ પ્રભુતિ મહાનુભાવ સેવકાની પાસેથી જેમ સમ્પ્રદાયની રહસ્યવાર્તાઓને જાણી તેમ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી ના સંકીર્ણપાઠ ચરિત્રને પણ જાણ્યું હતું. એની પુષ્ટિમાં વાર્તાઓનાં જ નિર્મ્નાંકિત વચનો અત્રે દૃષ્ટ્ય છે.

(ક) પાછે દામોદરદાસ ને મારગકી **પ્રણાલિકા** કહી. શ્રીભાગવતકી ટીકા શ્રીસુવોધિનીજી, શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુને **ગ્રન્થનકી ટીકા** **ઐર રહસ્યવાર્તા.** શ્રીગુર્મંદિરીકી આગે **સબ** કહે. (પ્રા. વા. રહસ્ય પ્રથમ ભાગ પૃષ્ઠ ૫૨)

(ખ) તાપાહે શ્રીગુર્મંદિરીને દામોદરદાસનો કહ્યો. જો દામોદરદાસ ! તુમ હમકો શ્રીઆચાર્યજીકો **પ્રાકટ્ય** કહેો **ઐર દૈવીજીવ** કયોં ચિહ્નરે તાકો **કારણ** **ઐર જાંવનકે અગીકારકો પ્રસંગ** । યે સબ વિસ્તાર કરિકે કહેો । કાહેતે, જો તુમારે હૃદય મેં શ્રીઆચાર્યજી પિરાજતહેં ઐર સહ પ્રગંગ શ્રીઆચાર્યજી બિનુ કૌન કહે, **ઐર કૈસે જાનિ પરે ?** યાતેં હમ તુમ મો પ્રગંગ કિયો હૈ । (શ્રીગુર્મંદિરી તથા દામોદરદાસકો સંવાદ) *

આ ઉદ્ધરણથી ત્રણ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એક તો શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રાકટ્ય અર્થાત્ અથથીર્થતિ પર્યંતનું આપનું ચરિત્ર. બીજું દૈવીજીવોનું લીલામાંથી ભૂતલ ઉપર આવવાનું કારણ અર્થાત્ **લીલાલાવના,** અને ત્રીજું જીવોના અંગીકારનો પ્રસંગ અર્થાત્ શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે જે જીવોને જે જે પ્રકારથી અંગીકાર કર્યા તેની **વાર્તાઓ.** આમ ત્રણેનું શ્રીગુર્મંદિરીએ શ્રીદામોદરદાસ હરસાની, કે જેઓ શ્રીઆચાર્યજીના મુખ્ય અને અંતરંગ સેવક હતા અને જેમનાથી આચાર્યશ્રી દોષ પણ વાત છિપાવતા નહિં તેમની, દ્વારા જાણ્યું હતું. આચાર્યશ્રીએ પણ એ માટે જ દામોદરદાસ ના હૃદયમાં માર્ગનું સ્થાપન કરી તેના તમામ રહસ્યને—સિદ્ધાંત, ભાવના અને ઐતિહ્યમિશ્રિત ગુપ્તતત્વોને—તેમનામાં સ્થિર કર્યું હતું. એની પુષ્ટિ તેમની વાર્તાના આ ઉદ્ધરણથી થાય છે—

“**ઐર શ્રીઆચાર્યજીને શ્રાઘકુર્જીકો પામ તોન તાર યહ માંગ્યો । જો—મેરે આગે દામોદરદાસકી દેહ ન છૂટે । તાકો હેતુ યહ હૈ જો શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુ મન્યાસ ગ્રહણ કરિયેકો વિચાર મનમેં કરે । તા સમેં શ્રીગોપીનાથજી તથા શ્રીગુર્મંદિરી દોઝ માઈ વાલક હતે । તાને મારગકી વાર્તા શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુ દામોદરદાસકો સમજાઈ કે થાપી । દામોદરદાસ મોં કહ્યુ મોખ્ય ન રાખ્યો । ઐર શ્રીઆચાર્યજી શ્રીભાગવત અદર્નિશ દેખતે, કથા કહેતે ઐર દામોદરદાસ મનને ઐર મારગકો ત્રવ મિદ્ધાંત, ભગવહ્લાલા રહસ્ય શ્રીઆચાર્યજીને દામોદરદાસકે હૃદય મેં સ્થાપ્યો ।**”

(પ્રા. વા. રહસ્ય ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૪૫)

વાર્તાના ઉક્ત ઉદ્ધરણથી “સંવાદ”ના પૂર્વ કથનને પણ પુષ્ટિ મળે છે. આ ઉદ્ધરણમાં પણ મારગની વાર્તા અર્થાત્ આચાર્યશ્રીના સેવકાની માર્ગ પ્રતિની આચાર, વિચાર અને વ્યવહારરૂપ દ્રષ્ટાંતોવાળી વાર્તાઓ અને શ્રીગોવર્દનનાથજી પ્રભુતિ સ્વરૂપોની પ્રાકટ્યાદિ વાર્તાઓ તથા સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાંત અને ભગવદ્લીલા રહસ્ય, અર્થાત્ લીલાભાવના, એ ત્રણેતત્વોને આચાર્યશ્રીએ દામોદરદાસને સમગ્રગવ્યાં હતાં એ વાત સ્પષ્ટ કહેવાયલી છે. અતઃ “સંવાદ” અને “વાર્તા” ને અનુસાર દૈવી જીવોના અંગીકાર અને વ્યવહારના પ્રસંગો રૂપથી દામોદરદાસે જ શ્રીગુર્મંદિરીએ આચાર્યશ્રીના સેવકાની વાર્તાઓને કહેલી છે એમ નિશ્ચિત સમજાય છે. એની સાથે સાથે શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રભુતિની પ્રાકટ્યાદિ વાર્તાઓ પણ દામોદરદાસ દ્વારાજ પ્રકટ થયેલ છે એ પણ “સંવાદ” આદિથી સમજી શકાય છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના ૮૪ વૃણુવો પેકાના ત્રણ સેવકા તો શ્રીવિક્રલેશના સમયમાં પણ વિદ્યમાન હતા એ તેમની વાર્તા આદિનાં ચરિત્રોથી સ્પષ્ટ છે. જેવા કે ૧ દામોદરદાસ હરસાની, ૨ તુલસા, ૩ રૂક્મણી, ૪ અચ્યુતદાસ, ૫ ભગવાનદાસ, ૬ હરિવંશ, ૭ કૃષ્ણા, ૮ અમ્મા ક્ષત્રાણી, ૯ પુરુષોત્તમદાસ સ્ત્રીપુરુષ.

* નુઓ કાંકરોલીથી પ્રકાશિત શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રાકટ્ય વાર્તાના પૂર્વ આપેલો “સંવાદ” નો કૃપક્રમ—

૧૦ ત્રિપુરદાસ, ૧૧ કનકવેંદદાસ, ૧૨ પુરુષોત્તમદાસ ગેશી; ૧૩ વાસુદેવદાસ, ૧૪ ગૌરગ્નસમરાઈ ૧૫ રામદાસ પ્રોહિત, ૧૬ વિષ્ણુદાસ છીપા, ૧૭ કન્દેયાશાસ ક્ષત્રી, ૧૮ સંતદાસ, ૧૯ માવજી પટેલ, ૨૦ ગોપાલદાસ ૨૧ સુરદાસ, ૨૨ પરમાનંદદાસ, ૨૩ કુંભનદાસ, ૨૪ કૃષ્ણદાસ, ઇત્યાદિ અન્ય પણ સુખ્ય સુખ્ય વૈષ્ણવો શ્રીગુણાંધરજીની પ્રૌઢ અવસ્થા તક વિદ્યમાન હતા એ વાર્તા આદિથી જાત થઈ શકે છે. અતઃ એમનાં ચરિત્રો તો શ્રીગુણાંધરજી અજાત હોઈ શકે જ નહિ. તદ્દનિરિક્ત આચાર્યશ્રીના સેવક આદરાયણદાસ પ્રભૂતિ ના વંશજો પણ આપના સેવકો હતા.* અતઃ તેમની દારા તેમના પિતા, પિતામહ આદિના ચરિત્રો આપને પ્રાપ્ત થઈ શકે તે પણ સંભવ છે. તે સિવાય શ્રીગુણાંધરજીના સમયમાં પણ વિદ્યમાન એવા આચાર્યજીના સેવક કેટલાક પ્રસિદ્ધ કવિઓ જેવા કે કલ્પપુરુષોત્તમદાસ, “મુકુંદદાસ” “પદ્મનાભદાસ” આદિની રચનાઓ સમ્પ્રદાયના પ્રાચીનતમ સાહિત્યમાં પ્રાપ્ત હોઈ તેમનું ચરિત્રિક જ્ઞાન પણ ગુણાંધરજીને થવું સ્વાભાવિક હતું. કેમકે શ્રીગુણાંધરજી સમ્પ્રદાયની જે સેવા પ્રણાલીને સ્થાપી છે તેમાં એમણે કાર્તવ્યની પ્રણાલીને પણ અંગરૂપથી લીધી છે. આ કાર્તવ્ય પ્રણાલીમાં એમનાં જ કાર્તવ્યોને શ્રીગુણાંધરજીએ સ્થાન આપ્યું છે કે જેઓ યાતો ભગવત્સાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયેલ હતા અથવા તો કોઈ પણ રાગને સિદ્ધ કરી ચૂક્યા હતા. આ વસ્તુના જ્ઞાન અર્થે પણ તે કવિઓના ચરિત્રોને જાણવા આવશ્યક હતાં. અતઃ શ્રીગુણાંધરજીએ એવા એવા ભક્ત કવિઓના ચરિત્રોને જાણ્યા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

કવિઓ સિવાયના આરાશીમાંના “માધા ભટ્ટ” જેવાનાં ચરિત્રોનું જે જ્ઞાન શ્રીગુણાંધરજીને થવું સ્વાભાવિક હતું. કેમકે સમ્પ્રદાયમાં આચાર્ય વાણીરૂપ જે શ્રીમુળોદિનીનું મહત્ત્વ છે તેના સર્વ પ્રથમ તાત્કાલીક સિપિકાર તે માધાભટ્ટજી હતા. અતઃ શ્રીમુળોદિનીના અગ્ન્યાસમાં તેમનું અગરણું પણ સહજ હોય એ સંભવ છે.

તદુપરાંત શ્રીગુણાંધરજીને ત્યાં આચાર્યશ્રીના જે જે લોકારથ સેવકોના હાકારજી પ્રાપ્ત હતા તેમના પરિચય અંગે પણ જે જે શ્રીહાકુરજીના જે જે સેવકો જે જે રીતે સેવા કરી હતી અને તેમાં જે જે પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન વિશેષતાઓ હતી તેના જાનના સાથે તે તે સેવકોના પરિચય પણ પ્રાપ્ત થવો શ્રીગુણાંધરજીને અર્થે સહજ હતો. જેમકે અમ્માક્ષત્રાણીના હાકુરજીએ અમ્માના યન્તે પૂજાના ગત થવાથી અમ્માની શોક નિવૃત્તિને અર્થે શ્રીમસ્તક ઉપર પાગ નહીં ધરાવતું સદાંત માટે વચન આપ્યું હતું. તદ્દનુસાર શ્રી ગુણાંધરજી આજ્ઞાપર્યંત તે શ્રીહાકુરજીને પાગ ધરાવવામાં આવતી નથી. એજ રીતે પદ્મનાભદાસની આડીથી શ્રીમયુરેશજીને છાંડા ધરાવવા આદિની પણ દૈટલીય વિશેષતાઓ સેવામાં રહેલી હોવાથી શ્રીગુણાંધરજીને તેના જાનની આવરવકતા હતી જ. અતઃ સર્વે રચનાઓ અને તેના મુળ સેવા કરનારા શ્રીમદાચાર્યચરણના સેવકોના ઇતિવૃત્તનું જ્ઞાન થવું શ્રીગુણાંધરજીને સહજ સંભવ છે. આમ ઉક્ત અનેક પ્રકારથી શ્રીગુણાંધરજીને આચાર્યશ્રીના અનન્ય સેવકોના પરિચય પ્રાપ્ત થયેલો અને તેના પોતે વૈષ્ણવ સમાજમાં વાર્તા રૂપથી પ્રચાર પણ કરેલો એ નિશ્ચિતજ છે. કેમકે આપ પણ શ્રીમદાચાર્યચરણની માફક સેવકોમાં તેવા આદર્શ વૈષ્ણવોની સરાહના રમણથી કરતા હતા એના પ્રમાણમાં નીચેનાં ઉદ્ધરણો દર્શાવે છે:—

(૧) “તબ શ્રીગુણાંધરજીને ચાચા હરિવંશજી મોં તઢ્યા... જેમે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુન કે સેવક રામદાસજી અપરસ છોડિકે સિવાઈગરિકી ચાકી કરે પરિ શ્રીહાકુરજી કોં શ્રમ તો નહીં કરવાળ તબ રામદાસજી કોં દેલિકે શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુ શ્રામુખને રામદાસજી કોં ધન્ય ધન્ય કહે । તાસોં વૈષ્ણવન કોં ગોવર્દનનાથજી વિષે રામદાસકો સો સ્નેહ રાખનો ॥” ૨૫૨ વાર્તા. ચાચા હરિવંશજીકી.+

* જુઓ સં. ૧૯૯૦ ની આસપાસ લખાયેલી ‘પરમાનંદ સાગર’ની પ્રતિનું શ્રી. મોદી દ્વારા અનુગ્રહમાં આપેલું સમીક્ષાત્મક ઉદ્ધરણ—

• આ શ્રીહાકુરજી નાથદ્વારામાં શ્રીનવનીતલાલજીની પાસે આજ પણ ખુલ્લા શ્રીમસ્તકથી જ બિરાજે છે—

+ કાંકરોલી સરસ્વતી બંદાર બન્ધ ૧૧૦/૧.

(२) से श्रीगुसांईजी रुक्मिणीको देखिके कहते जो इन से श्रीअकुरजी उरिन कबहू न होइये। पाछे भगवदईच्छा से देह छुटी तब काहू दैद्यवने श्रीगुसांईजी से कही, महाराज ! रुक्मिणिने गंगा पाई। तब श्रीगुसांईजी कहे एसे मति कहा ! एसे कहा जो गंगाजीने रुक्मिणि पाई।...या प्रकार **श्रीमुखसों कहलें।**

(प्रा. वा. २. ३ वेले भाग)

उक्त प्रकारतां वार्ताआना अन्य पण्य अनेक उद्धरणार्थी अ २५४ थर मय छे ६ ८४ आदि वैष्णवों भांता मुख्य मुख्य केतन वैष्णवोंतां अरिनांता डेढ़नार श्रीमहप्रसादाचार्य छे अने श्रीविश्वेश्वर इता. अने ते अरिनांता डेढ़वांता आशय देवता पुष्टिभक्तिना तत्वोंने समझववो अवर इता.

३ **प्रथम** श्रीमहप्रसादाचार्य छे द्वारा डेढ़ती अने श्रीविश्वेश्वर द्वारा विकसित थयेली वार्ताआना प्रथम आपना विश्वस्त, विद्वान अने अद्वैत भादानुभाव वैष्णवों द्वारा थयेलो छे ते वैष्णवों नित्य नियमपूर्वक भगवन्मंडलीभां तथा इपथी ते गुडमुअथी श्रावण द्वारापसी वार्ताआनु अक्षरशः पोतानी समान ढाटीना वैष्णवोंभां भक्तिना उद्देशार्थी परस्पर आदान प्रदान करता. तेनी पुष्टि निम्न उद्धरणार्थी थाय छे—

“एक समे गोवर्द्धनदास परम भागवतोत्तम उज्जैन मे कृष्णभट्ट के घर आए। सो कृष्णभट्टने आगे भय कीन्ता। भोजन करवायो। भोजन करि बेटे तब भट्टजीने कहा कछु सुनायो...**रात्रि दिवस वैष्णवन की वार्ता करे।** सो करने करने **तीन दिन तीन रात** बितित भई।”

आ उद्धरणार्थी वैष्णवोंना परस्पर आदानप्रदानवागा पूर्व कथनती जेम् पुष्टि थाय छे तेम् गोवर्द्धनदासनी विश्वस्तता, अद्वैतता अने भादानुभावता पण्य २५४ थर छे. इसे कृष्णभट्ट जेना विद्वान अने श्रीगुसांईजीना २५४ थर के पदना भादानुभाव सेवकने पण्य गोवर्द्धनदासे वैष्णवोंनी वार्ताआने त्रण अक्षरात्री पर्यंत लगातार श्रावण द्वारापसी जेम् पोतानी अद्वैतताने २५४ करी तेम् तेम्ने देवानुसंधान रदित करीने पोताना कथनती प्रामाणिकताने पण्य व्यक्त करी छे. इसे प्रामाणिक कथन बिना कृष्णभट्ट जेना श्रीगुसांईजीना अंतरंगीय विद्वान वैष्णव उदादि अन्य सामान्य वयना उपर विश्वास करी गेने नहिज. अताथी ते समयता वैष्णवोंनी धारणा भक्तिना पण्य परियय आरी रीने प्राप्त थर रह छे.

त्रण अक्षरात्री पर्यंत लगातारता आ अर्थांत वार्ताआपमां गोवर्द्धनदासे कृष्णभट्ट ने वैष्णवोंनी वार्ताआ ४८ डेढ़ती छे अ उक्त उद्धरणार्थी २५४ छे. आ वैष्णवोंनी वार्ताआ दृष्ट अने **श्रुत** प्रसंगात्मक होवा जेम् अने निश्चित छे. दृष्ट प्रसंगांता ते प्रसंगांता उद्देशेना थरा होवा जेम् अने गोवर्द्धनदासे स्वयं जेना होय अने श्रुत प्रसंगांता गोवर्द्धनदासे आचार्यश्री, श्रीगुसांईजी अने तेम्ना अनन्य वैष्णवोंना जे प्रसंगांते प्रत्यक्ष अथवा परंपरागत रूपे श्रावण करेता इशे तेने डेढ़ती होवा जेम् अने. अता आ त्रण अक्षरात्रीना अर्थांत वार्ताआपमां गोवर्द्धनदासे सम्प्रदायमां प्रचलित प्रायः सर्व प्रसंगांते तेना **भावना अनुसंधानपूर्वक** संक्षिप्त इपथी डेढ़ती होवा जेम् अने.

अ सर्व प्रसंगांते कृष्णभट्ट लेखयइ कया इता तेना उद्देशेना आगगा उपर आ रीने प्राप्त थाय छे.

“चौथे दिवस देह की मधि भई तब भट्टजीने उनको स्नान करवायो महाप्रसाद लिवायो। सो आज्ञा मांगि के अपने देशको चले। तब **कृष्णभट्टने ए वार्ते लिखी।** सो दिनप्रति इनको पाठ करें। और कोउ भगवती वेगव आबें तायें कहें।”

आ उद्धरणमां कृष्णभट्ट स्वयं ते लेखयइ वार्ताआना नित्य नियमपूर्वक पाठ करता इता अने डेढ़तुं छे. अथी ते वार्ताआ श्रीमहाचार्यवरण, श्रीप्रभुवरण अने तेम्ना अंतरंगीय प्रत्यक्षवती तेम्ने अक्षय रामाक्षरदास, गोवर्द्धनदासादि विश्वस्त भगवदोंना वयनामृत इपे ४८ होवा जेम् अने समझय छे.

कां. स. म. हि. व. संख्या २०१४, प्रस्तुत ग्रंथमां वशीकरण अने वार्तानी श्रवण रदित १२८ प्रसंगां प्राप्त छे तेना अंतमां आ प्रमाण्य जण्युं छे—

“स १७४६ वर्ष श्रावण सुदी ७ शुद्धे पोथी बिधि छे, प्रती गोविंददास आवाजनी पोथीथी जण्युं छे”

કેમકે કૃષ્ણભટ્ટ જેવા વિદ્વાન અને મહાનુભાવ ભક્ત અન્યનાં વચ્ચેનાં ન તો લેખખદ કરે તેમ ન તેનો શ્રદ્ધાપૂર્વક પાઠ પણ કરે. વળી તેઓ ભગવદીય વૈષ્ણવો આગળ પણ તે વાર્તાઓને કહેતા હતા એથી પણ તે વાર્તાઓ અત્યંત પ્રામાણિક અને અધ્યય હતા એ સ્પષ્ટ થઈ રહે છે.

ઉક્ત લેખખદ વાર્તાઓને શ્રીપ્રભુચરણના ચતુર્થ મહાનુભાવ પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજીએ પણ નિધિની સમાન સંગ્રહિત કરી તેના પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી નિત્ય નિયમ પૂર્વક અનેકાનેક પાંદા પણ કથી હતા. તે વાતને પૂર્વ ઉદ્ધરણની આગળ ઉપરની નિમ્નાંકિત પંક્તિઓમાં આ પ્રમાણે જણાવી છે -

* “ જો કરતે મદ્દજી કો સગીર થક્યો તવ ગોવિંદમદ્દ બેટા મોં કહ્યો ચાલો ! એ પોથી અરુ જો ઘરકી મોંજ મવ શ્રીગોકુલ પઠડેઓ ! તઠ ઉપરાંત ગોવિંદમદ્દ શ્રીગોકુલનાથ જુકે મેવક..... x x x

જો એમ કરત બહોત વર્ષ ચીતે તવ નેત્રચલ ઘટયો ! તવ વિચાર કિયો... શ્રીભાગવત શ્રીસુબોધિની ટીકા ટિપ્પણનાં મવ પોથી અરુમેટ વૈષ્ણવ જવ ચલે, તવ ઉનકોં મોંપી; કહી શ્રાવલભ (શ્રીગોકુલનાથજી) કે આગે ધરિયો ! અરુ કહી ચાપકી વસ્તુ બેટા પાવે ! જે વૈષ્ણવ ચલે મોં શ્રીગોકુલ આયે ! શ્રીગોકુલનાથજીકે આગે ગચ્છી મેટ અરુ પોથી ! પત્ર શ્રીમદ્દાપ્રભુને ચાલ્યો ! તવ હંદો મરિ આયો ! અરુ કહી યહ નિવેદન ! હતનો કહી તવ પોથી શ્રીહસ્તસોં ચલો ! તવ ચીચ છોટી જોપરી નેકચી તવ ચાંચી ! ચાંચિકે ઓંચિ મોં લગાડે અરુ હંદો મરિ આયો ! નો નિત પ્રન્ય પાઠ કરતે ! ના પાલે ઓર કો પાઠ કરતે ! એક વાર્તા અરુ દોડે ! ચાંચિકે પેટીમે શરિકે તારો મારિકે મોજન કોં પધારે !

અહીં જે “ છોટી જોપરી ” નો ઉલ્લેખ છે તેજ કૃષ્ણભટ્ટ દ્વારા સંપ્રાપ્ત વાર્તાઓ છે, અને તેમાંથી શ્રીગોકુલનાથજી નિત્ય નિયમ પૂર્વક એક એ વાર્તાઓ વાંચતા હતા. અને પછી તેને તાળામાં બંધીને રાખતા. આથી તેની મહત્તા સ્પષ્ટ સમગ્રતય તેને છે. આટલી સંભાળ અને શ્રદ્ધા શ્રીગોકુલનાથજી જેવા મહાનુભાવ આચાર્ય વંશ જ જે પુરતક ઉપર રાખે તે શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ, શ્રીપ્રભુચરણ અને તેમના અત્યંત ભક્તોનાં વચનામૃતાર્થો અતિરિક્ત અન્ય માટે સંભવેજ નહિ. અતઃ વાર્તાઓ શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ, શ્રીપ્રભુચરણ અને તેમના અંતરંગીય પ્રત્યક્ષવર્તી અધ્યય સંવેદના દ્વારા સ્વક્રીયામાં જે શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ હતી તેનેજ અક્ષરજઃ લેખખદ કરવામાં આવી હતી એ વાતની આથી સારી રીતે પુષ્ટિ થાય છે.

શ્રીમદ્દાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાંઈજીના વિશ્વસ્ત સંવેદક પ્રત્યક્ષવર્તી પ્રસંગોને શ્રીમદ્દાપ્રભુજી આદિની સમક્ષ પણ નિવેદન કરતા તેની પુષ્ટિ વાર્તાઓનાજ અનેક વચનાથી થાય છે. x

અત્રે “ છોટી જોપરી ” શબ્દો પણ દ્રષ્ટવ્ય છે. અહિં જે “ છોટી જોપરી ” કહેવામાં આવી છે તે પૂર્વો દ્વિજ્ઞિત શ્રીમદ્દભાગવત, શ્રીસુબોધિની, ટીકા ટિપ્પણો, મત્યાદિ ગ્રંથોની દૃષ્ટિએ સંપ્રાપ્ત છે, અર્થાત શ્રીમદ્દભાગવતાદિ શુદ્ધગ્રંથોની અપેક્ષાએ આ પુરતક નાનું હતું, તથાપિ તે ત્રણ અંકોરાત્રી પર્યંતના અખંડિત વાર્તાસાપ રૂપ હોઈ તેમાં સંકેતો પ્રસંગોના સમાવેશ થયેલો હોય એ સમજી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથને આધારેજ શ્રીગોકુલનાથજી એ ૮૪ આદિ વૈષ્ણવોનું વિભાજન કરી તેની વાર્તાઓને કહેલી છે. એ આગળ ઉપર પ્રમાણે દ્વારા સ્પષ્ટ થશે. અતઃ તેમાં સંકેતો વૈષ્ણવો ના પ્રસંગો હશે એ નિશ્ચિત સમગ્રતય તેમ છે. હાં ! તેમાં જે વાર્તાઓનું નિરૂપણ થયેલું હશે તે ૮૪ આદિ આજ પ્રાપ્ત થતી અનેક પ્રસંગાત્મક શુદ્ધ વાર્તાઓના રૂપવાળી નહીજ હોય. સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત થતાં પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓની અનેક પ્રતો આ વાતની સાક્ષી રૂપ છે. -

ઉક્ત ઉદ્ધરણમાં કહેલી વાર્તાઓ સંપ્રદાયની ભાવનાઓથી યુક્ત હતી તેની પુષ્ટિ જેમ તેને શ્રવણ કરીને કૃષ્ણભટ્ટાદિના દેહાનુસંધાન રહિત થવાના ઉલ્લેખથી થાય છે તેમ તેનાથી શ્રીગોકુલેશનું પણ હૃદય ભરી

* આ પંક્તિઓનું સમસ્ત ઉદ્ધરણ કાકરાલીથી નિકળતા “ દિવ્યાદર્શ ” માં પૂર્વે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. એથી અહીં આવશ્યક પંક્તિઓજ આપવામાં આવી છે.

x જુઓ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીના ૮૪ વૈષ્ણવોમાંના જીવનદાસની વાર્તાને વરસાદ ને રોકવાનો પ્રસંગ. એ પ્રમાણે ૮૪ વૈષ્ણવોમાંના કનૈયાશાલની વાર્તામાં શ્રીગુસાંઈજી પ્રતિ તેમને સ્વયં દ્વારકા જવા આવવાનું કરેલું વર્ણન હોયોદિ.

÷ જુઓ કાકરાલી સરસ્વતિ બંદારની ૧૭૪૬ ની પ્રતિ (દિ. બ. સં. ૧૦૧૪૧) તથા જગનભાઈ આદરપુરવાળા પાસેની સં. ૧૮૦૪ ની લખેલી તથા અન્ય પણ અનેક પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓની પ્રાચીન પ્રતિઓ.

आवतुं अने आप तेने सर्वथी गोप्य राखता अे प्रसारना उद्देश्योथी पणु अर्थ रहे छे. श्रीगोकुलेश पोताना प्रिय पुत्रोथी पणु तेने गोप्य राखता अेनी स्पष्टांकित पूर्व उद्देश्युनी आगण उपरनी निम्नांकित पंक्तिओमां छे.

“ यों करते बहुत वरस बीते । तब नेत्रको प्रकार भयो । तब श्रीरायजु (आपके पुत्र श्री विह्वलेश्वरायजी) सों कही जो पोथी पेटी मे है सो लावो ॥ तब श्रीरायजुने पेटी खोलि के पोथी हाथ में दीनी, ले कर नेत्र सों लगाई । फेरि रायजु को दीनी रायजुने पेटी में धरी सो नित्य यों करे ।

सो एक दिवस रायजुने देखी सो नीका लागी तब इनके प्रिय श्रीगोपालजु हतें, सो बात रायजुने कही हमारे वैष्णवन की बात है । तब गोपालजीने कही जो देखिए तब इन नाही कहो । बह देखी न जाय, अम्माजी बहुत जतन करी राखत है । तारे में है । ओर सो पाम मांगत है तब आनिदेत हु । फिरि कहत हैं जो धरी तब कहु जो हांजु, तब भोजनकों पांड धारत है । तब फिरि गोपालजुने कही तुम एक बात करो । जब उनकों देत हो तब तुमकों वे फिरि देत है तब इतनी करे जो और में धरि के पेटीको तारा बीजा । अरु वं पूछे तारो दीयो तब कहि जो दीयो । तब कही जो भले । फिरि जब दूसरे दिन श्रीगोकुलनाथजी मांगी तब रायजुने आय दीनी । तब श्रीजु नेत्रसों लगाय के फेरि दीनी । तब रायजु और में धरि पाछे भोजनकों पधारें । श्रीजु तो भोजन करिकें पोढ़ें । पाछे श्रीरायजु तो गोपालजु के घर पधारें । तब पोथी गोपालजुको दीनी । तब पोथी बाँचिबाँचिके गढ़गढ़ कंठ भण । पाछे नारायणदास लेखकों बुलायो । तब पोथी लिखवाई । सो उननं दो प्रति कीनी । एक उनको दीनी दूसरी लेखक पाम रही । सो गोपालजु रायजुने ज्ञान नाही । सनेहनी के आगे कहें । सो वाके एक और सनेही रहे सो बाने उनकों कही । तब उन कथो यह भिखाय देहु । तब उननं लिख दीनी । ऐसे पांच सात प्रत भई । तब एक प्रति धनजीभाई जोपराने तिन देखी । तब श्रीजुके आगे बात करी । तब श्रीजु चौक खोज कियो । वे सब बुलाए । परस्पर पूछे । पाछे जानी जो रायजु के काम है । तब कथो गोप्य वस्तु प्रगट भई भगवत ईच्छा मानी । ”

आ इत्यन्ती वार्तानी गोप्यता वाणुं पूर्व इत्यन स्पष्ट अर्थ मन्य छे. सम्प्रदायमां गोप्य दृष्टि रक्ष्यभावना-भावित होय छे. अतः आ वार्तामा रक्ष्य-दीक्षानी भावनाओ वाणी इती अे निश्चित थाय छे. श्रीमहाचार्य चरण अने श्रीविह्वलेश निरुत्सवकां वैष्णवोनां दीक्षारथस्वरोपा ने तेनी रक्ष्यभावना युक्त निरूपण करता अतः ने वचनाभूताना संश्रद्धावाणी आ वार्तामा इती. श्रीमहाचार्यचरणे अने श्रीविह्वलेश स्वसेवकांनी समक्ष कटलाक वैष्णवोनां पूर्व जन्मो अने तेनी दीक्षा आदिनां स्वरोपांने आ प्रकारे व्यक्त कर्थां छे—

१. गोविंददास भट्टा—(१४ वार्ता) यह गोविंददास पहिले जनममे श्रीनंदरायजी के वहां को भेसा है । तब गाने मारी पानी बहात होयो है ।

२. राजबलीम—(२५२ वार्ता) “ तब श्रीगंगाईजीने सब वैष्णवनों बाहरि किए । ता पाछे वा राजा भीमको तथा राणीको पूर्वजन्मकी सब बात कही । जो पूर्व जन्ममे तुम कुंजी होते, सो खेती करत हुते । और यह तुम्हारी छी ”

कृष्णभट्ट द्वारा ज्ञप्तावली वार्ताओमां श्रीमहाचार्यचरणुना मुख्य मुख्य अने प्रसिद्ध प्रसिद्ध प्रायः अधाय सेवकांना प्रसंगां तो संक्षिप्त रूपमां निश्चित दशेन केमके तेना प्रचार श्रीमहाचार्यचरणुना समयमांन सारी रीते थछ युक्तो इतो अने श्री विह्वलेश द्वारा पणु ते पुष्ट थयेला इता. अतः ने सर्वे तो अवश्य ज्ञप्तावली थया होवाव जेष्ठ अन्तु ते उपरांत श्री प्रभुचरणुना पणु कटलाय सेवकांना प्रसंगां पणु तेमां ज्ञप्तावली होवा जेष्ठ अन्तु. केमके श्री प्रभुचरणुना समयमां तेमना मुख्य मुख्य अने प्रसिद्ध प्रसिद्ध अनेक सेवकांना चरित्रो पणु प्रयत्नित थछ युक्तो इतां. अनी पुष्टि रावत जेतसिंहनी वार्ता आदिथी आ प्रकारे थाय छे—

“ पाछे वा राजा जोतसिंह महाप्रसाद ले, तब कथा वार्ता में श्रीआचार्यजी के तथा गुसाईजी के सेवकन का वार्ता सो पुरोहित वैष्णव सों पूछते । सो वं प्रोहित वैष्णव कहते । ”—२५२ वार्ता का.म. सं. वन्ध ११०×१

૨૫૨ વાર્તાઓમાં આવેલી “હતિત પતિત” ની વાર્તાની પુષ્ટિ શ્રીગુસાંઈજીનાજ સેવક ગોપાલદાસ તથા નંદલાલજીના આ કથનોથી થાય છે—

૧ “હતિત પતિતનું” જુઓ તમે પ્રકટ એધાન !”—શ્રી વલ્લભાખ્યાન.

૨ “વિશ્વવિદિત લીની ગતિ પ્રેતજ ક્યો ન જગત ઉદ્ધરો”—મંદવાસ

તદતિરિક્ત શ્રી ગુસાંઈજીના સેવક સગુણદાસ, ભગવાનદાસ, માધવદાસ આદિનાં પદોમાં પણ તેના ઉલ્લેખો છે. ૨૫૨ વાર્તાના ‘ખંડન’ આલ્પજીના નામની પુષ્ટિ પણ સગુણદાસાદિના પદોના “ભંડન વસન સમાપ” છત્યાદિ કથનોથી થઈ રહે છે. અતઃ એ નિશ્ચિતજ છે કે શ્રી ગુસાંઈજીના સેવકોની વાર્તાઓ શ્રી ગુસાંઈજીના સમયમાં જ સારી રીતે પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી. એનાં અન્ય પ્રમાણો આગળ ઉપર ઉધ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. અતએવ કૃષ્ણભટ્ટ દ્વારા રૂપાયલી વાર્તાઓમાં પણ તેમાંની કેટલીય વાર્તાઓને સંપ્રદાય થયેલો હોવો જોઈએ.

હાં ! “ઝાંઝાં ચાપરી” શબ્દથી એ અનુમાન થઈ શકે છે કે તે વાર્તાઓ આજના જેવી બૃહદ્ વિસ્તારવાળી નહીંજ હોય કિન્તુ સૂત્રાત્મકરૂપમાં કેવળ ભાવ ના પ્રતિપાદનાર્થે એક એ પ્રસંગો વાળી હોવી જોઈએ. એનો વિસ્તાર શ્રી ગોકુલનાથજીએ પાતાની કથામાં કરેલો છે અને તે વિસ્તારવાળાં કોષો આજ “૮૪, ૨૫૨ વિષ્ણુવેદની વાર્તાઓ”ના નામોથી પ્રાપ્ત છે—અસ્તુ.

શ્રીગુસાંઈજીના સમયની સૂક્ષ્માત્મક વાર્તાઓ સમ્પ્રદાયમાં સંપ્રદાયાત્મક “વાર્તા-પ્રસંગો”ના રૂપથી સર્વત્ર પ્રાપ્ત છે. તેના જ્ઞાનાર્થે અત્રે તેમાંના એક એ ઉદ્ધરણોને આપવામાં આવે છે—

પૂર્વમદ્દ જેવલ અંબાલે કોણત્રી । વાકી ગાંઠિ દ્રવ્ય બહુત હતો । તાકું શ્રીનાથજી કિ આજા મદ । જો મેરે મંદિર સંવરાવો । તવ પૂર્ણમલ જેવલને શ્રી આચાર્યજી સો પૂછો, મહારાજ । મોકું એસી આજા મદ હે । જો મેરે મંદિર સંવરાવ । તવ નામ પાયો પાછે મંદિર ઉઘાવન લાગ્યો । તવ દ્રવ્ય હતો સો મવ નીવ મે લાગ્યો । પાછે પરવ ચાંકરી કરન ગણ । પાછે ઉઘાં રાજસી લાગને શ્રીઆચાર્યજી સો પૂછો । જો રાજ આજા દેહ તો મંદિર હમ સંવરાવે । પાછે શ્રીઆચાર્યજી ને શ્રીનાથજી સો પૂછો । તવ શ્રીનાથજી ને આજા લીનો જો પૂર્વમદ્દ આયકે સમરાવેંગા । તે કિતેક દિન પાછે બહોત દ્રવ્ય કમાય લાગ્યે । તવ નિજ મંદિર સિદ્ધ કિયો । તામે શ્રીનાથજી વેઠે । તાકો પ્રતિવર્ષ મદર પ્રસાદી પઠાવેતે । એમ કૃપાપાત્ર હતે ।

૧ શ્રી આચાર્યજી કે સુસર કે ધરને શ્રીનાથજી પધારે । શ્રી અઢાર્જી કે માથ પાંચ ધારે સો પ્રથમ સેવા શ્રીનાથજી કી શ્રી આચાર્યજી કરતે મો શ્રી ગુસાંઈજી ને કરે । મો શ્રી ગોકુલનાથજી માથે સેવા શ્રી નાથજી “વિરાજત હે” । જાત અનિર્વચનિય હે । ૬

અતઃ એ નિશ્ચિત થાય છે કે કૃષ્ણભટ્ટ દ્વારા રૂપાયલી વાર્તાઓમાં અનંકાંતક વિષ્ણુવેદનાં નામો અને તેમના શરણ આદિના પ્રસંગોના સંક્ષિપ્તરૂપથી સંપ્રદાય થયેલો હોવો જોઈએ. અને એના આધારે જ શ્રીગોકુલનાથજીએ આચાર્યશ્રીના ૮૪ અને શ્રીવિદ્યલેશના ૨૫૨ સેવકોનાં નામોને નિશ્ચિત કરી તેમની વાર્તાઓને વિસ્તૃત પ્રકારથી કહેલી છે. તેની આંતર લીલાત્મક રસસ્વ ભાવનાઓને શ્રીગોકુલનાથજીએ ગુપ્ત રાખી હોવી જોઈએ એ પણ પૂર્વ ઉદ્ધરણોથી સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ પાછળથી જ્યારે તે ભાવનાઓ અનાયાસ પ્રકટ થઈ ગઈ ત્યારે શ્રીહરિરાયજીએ તેને વિસ્તાર પૂર્વક પ્રકાશિત કરી. આનું વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે અસ્તુ.

૪ **વૃદ્ધિ**—કૃષ્ણભટ્ટ દ્વારા રૂપાયલી વાર્તાઓમાં શ્રીગોકુલનાથજી એ વૃદ્ધિ કરી છે. કેમકે તેમને નાનપણથીજ પિતૃશરણના સેવકો નો સહવાસ વિશેષ રૂપથી પ્રાપ્ત હતા. એથી તેઓ ભક્તોના ચરિત્રોમાં વિશેષ મહત્વ વાળા હતા. આપશ્રી કૃષ્ણભટ્ટદાસ, ચત્રુભૂજદાસ સૂરદાસ અને ગોવિંદસ્વામી પ્રભૃતિ આચાર્ય સેવકો અને

૬ આ બન્ને ઉદ્ધરણો વિ. સં. ૧૭૪૬ ના આવણ સુદિ ૭ શુક્રવારે લખેલી પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓમાંથી આપવામાં આવ્યાં છે, આ વાર્તાઓ ને પુસ્તક ઉપરથી લખવામાં આવી હતી તે “ગોવિંદદાસ આલ્પજી” ની પોથી હતી. એ પુસ્તક શ્રી ગુસાંઈજી અને શ્રી ગોકુલનાથજીના સમયની હતી એની પુષ્ટિ “વિરાજત હે” એ વર્તમાન કથાથી થઈ રહે છે.

શ્રીગોકુલેશના સેવકોના સંગમાં નિરંતર રહેતા હતા એ વાર્તા આદિથી પ્રસિદ્ધ છે. આપે શ્રીગોકુલેશના તિરોધાન પશ્ચાત આચાર્યશ્રીના અનન્ય ૮૪માં ના એક વિષ્ણુદાસ છોપા અને શ્રીગોકુલેશના રૂપર માં ના માણેકચંદ તેમજ રાજા આશકરણ આદિની યાવજીવન સંભાળ રાખી હતી. એથી પણ આપનું પિતા, પિતામહના વૈષ્ણવો પ્રતિનું મમત્વ સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. અતઃઆપે પિતા અને પિતામહના આદર્શ તમામ સેવકોના ચરિત્રોને જાણી પૂર્વોક્ત પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓમાં વિશેષ રૂપથી વૃદ્ધિ કરી હતી. તદ્વતિરિક્ત આપે અન્ય પણ સમ્પ્રદાયના મર્મો અને ઇતિહાસ આદિને સ્પષ્ટ કરતા કેટલાય પ્રસંગોને સૂતાં બેસતાં આદિ સમયે સ્વસેવકોને કહ્યા હતા. આપને વાર્તા કરવાનું વ્યસન હતું. એથી આપ નિત્યપ્રતિ હાસ્યાદિ સમયે પણ નાના નાના કિન્તુ માર્મિક પ્રસંગોને સેવકો સન્મુખ કહેતા. આ બધા પ્રસંગો અને વાર્તાઓને આપના વિશ્વસ્ત અને વિદ્વાન સેવકો તેજ સમયે અક્ષરશઃ લખી લેતા એથી આજ સમ્પ્રદાયમાં શ્રીગોકુલનાથજીના નામથી અનેક હાસ્યપ્રસંગો, સ્કંદ વચનામૃતો, અને “શ્રાવર વાક્યામૃતરસરત્નકોષ” આદિ “લગભગ એક લાખ વચનામૃતોના સંગ્રહને સ્પષ્ટ કરનારા ગ્રન્થો પ્રાપ્ત છે. પ્રસિદ્ધ ૮૪, ૨૫૨ આદિ વાર્તાઓ પણ તેમાંના જ બિન્ન બિન્ન વિભાગો છે.

શ્રીગોકુલેશના ઉક્ત નમામ વચનામૃતોમાં સમ્પ્રદાયનાં સિદ્ધાંત, ભાવના, અને ઐતિહ્ય તરવેનો સરળ રૂપથી સમાવેશ થયેલો છે. આપના કેટલાક વચનામૃતો તો સંવત, માસ, મિતિ, દિવસ અને સમયની સાથે તત્કાલીન ઉપસ્થિત મુખ્ય મુખ્ય સેવકોના તેમજ સ્થાનાદિના પણ પરિચય સહિત લખાવડાં પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. આથી ત વિદ્વાન લેખકોના અનિહાસિક જ્ઞાનનો પણ પરિચય મળી રહે છે. આમ શ્રીગોકુલેશ વાર્તાઓની શ્રીવૃદ્ધિ કરી છે.

શ્રી ગોકુલેશના કથનનો તત્કાલીન વિદ્વાન સેવકો કેવી સાવચેતીથી અક્ષરશઃ સંગ્રહ કરતા હતા તેના જ્ઞાન અર્થે તેમાંના એક બે પ્રસંગોને તે સંગ્રહિત વચનામૃતોમાંથી અત્રે અક્ષરશઃ ઉધૃત કરવામાં આવે છે—

૧ “એક સમે શ્રી મહાપ્રમુજી (અર્થાત્ શ્રી ગોકુલનાથજી) એ મદ્દ વલ્લભાણે એ પ્રસંગે કહ્યું, ...એવો ભાવ જાણીને । એ પ્રસંગ સંવત ૧૬૯૬ ના પૌષ વદિ ૬ ના રાત્રે લઘુનું । ઘડી ૬ જાતે ।” ૨૨૩

૨ “તહાં શ્રી ગોકુલેશ ગુજરાત પધાર્યા હતા સો “ગોધરા” ગામ મેં । તા સમેં તકિયાન કે ઉપર વિરાજતા હતા તહાં “આલીમાઈ” મહાવિદ્યાને પ્રથ કરચ । જે મહારાજ ! આચાર ક્રિયા ઘણી રાખે છે... ।

૩ એક સમે શ્રીજી “જલઘડા”માં વિરાજતા હતા । તહાં નથુમાઈયે પ્રથ કરચુ જે મહારાજ । જો જીવ વગર સમર્પ્યો જાય છે તેનો દોષ કેટલોક હશે । તિહોણ પ્રથ શ્રીમહાપ્રમુજી આગલ પુછયુ... ૨૨૩

[ઉક્ત વચનામૃતોના પ્રસંગોના સંગ્રહની જે પ્રતિ મને પ્રાપ્ત થઈ છે તેની ભાષા ગુજરાતી છે છતાં તેની લીપી નાગરી છે એથી સમજાય છે કે લીપીકાર કોઈ વૃજવાસી હોવો જોઈએ અને તેના સંગ્રહ કરતી કોઈ ગુજરાતી, અતઃએવ તેમાં ગુજરાતી ભાષા છે છતાં પ્રજાભાષાના કેટલાક શબ્દો જરા ત્યાં બળા ગયેલાં જોવામાં આવે છે. અને કેટલેક સ્થળે ભાષા પણ મિશ્રિત અને અશુદ્ધ થયેલી દેખાય છે].

૮૪, ૨૫૨ વાર્તાઓમાંની પણ કેટલીક વાર્તાઓ છુટાછવાયા પ્રસંગો રૂપથી તેમાં પ્રાપ્ત છે. જેમ કે નામજીભાઈની, ગુલામના ફૂલવાળી, મત્યાદી. તેમાં નંદદાસ તુલસીદાસના સંબંધને સ્પષ્ટ કરનારું પણ એક વચનામૃત આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે—

એકવાર શ્રીમુર્તિ વાર્તાના પ્રસંગે આજ્ઞા કરી જો—તુલસીદાસ મર્યાદા માર્ગીય હુતે પર ટેક કેંસી હતી તે ઉપર દોહા કહ્યો—

દોહા । વંને તો રખુવર તે વંને વિગરે તો મરપૂર ।

તુલસી ઓરન તે વંને તો વંનિવે મે ધૂર ।

જીવકો સર્વથા એસી અનન્યત્વ ચાહિણ । સો તુલસીદાસ શ્રીગોકુલ આણ હવે । સો તાઢિન મ્હુનાથજી મહારાજકો વિકાહ હતો । સો ઠોર ઠોર આનન્દ હોય રચો હતો । તવ તુલસીદાસને પૂછી જો કહા હે ! ઠોર ઠોર આનન્દ વીસત હે

तब कोई ब्रजवासीने कहे जो जाने नही जो रघुनाथजीको विवाह है। तब तुलसीदासने कही जो कौनसों विवाह है। श्रीरघुनाथजीको। तब ब्रजवासीने कही श्रीजानकीजीको विवाह है। सों तुलसीदास श्रीरघुनाथजी और श्रीजानकीजीको नाम सुनत ही बिहबल है गये। कहे श्रीरघुनाथ और जानकी कहा। तब काहु ब्रजवासीने गुसाईजीको घर बताया। सो उहां चले आए। तब श्री गुसाईजीने श्रीरघुनाथजी सों कहे, देखियो जो तुलसीदास आवत है। तिनको अनन्य ब्रत न जाय। श्री रघुनाथजीने तुलसीदासको श्रीगमरूपसों दर्शन दिए। तब दर्शन होत मात्र तुलसीदासने दंडबत् किए। ता सभे श्री रघुनाथजी वरस पंद्रह के हते। सो पचीस वर्षकी वात श्री रघुनाथजीने तुलसीदास सों कही। जो फलने दिन अयुध्यामें तेने हमको सामग्री समर्पि हती। सो तोवों कहत है। तब तुलसीदास बिस्में होइ गए। कहे जो में जाको परम तत्त्व जानित हो सो तो श्रीगुसाईजीके घर सहज ही दर्शन देत हैं। तब एक बड़ाई करि के गई— “वरनो अवधि श्रीगोकुलगाम।

वरनो अवधि श्रीगोकुल गाम।

उत विराजत जानकी वर इत्तिहं स्यामा स्याम। १
उहां सरजू बहुत अद्भुत इहां जमुना नीर।
हरत कलिमल दोउ मूरत सकल जनकी पीर। २
मनि जटित सिर कीट राजत संग लछमन बाल।
मोर मुकुट अरु बेन कर दहां निकट हलधर बाल। ३
उहां केवट सखा तारे बिहसि के रघुनाथ।
इहां नृप जदुनाथ तारयो कूप गहि निज हाथ। ४
उहां सिंदरी स्वग दीनौ सील सागर राम।
इहां कुबिजा स्नाय चंदन क्रिये पूरन काम। ५
भक्त हित श्रीरामकृष्ण सु धरयो नर अवतार।
दास तुलसी दोउ आसा काउ उबारो पार। ६

सो नंददासजी अष्टकाव्य वारे सो तुलसीदासजी के छोट भाई। तुलसीदासजी बड़े भाई। सो नंददासजी जब श्रीगुसाईजी के सेवक भए तब तुलसीदासने कहे भाई तेने विभिचार क्रिया। तब नंददासजीने कहे विभिचार तो क्रियो परंतु सुख बहुत पायो। २२०”

आ वयनाभूतयो न्यां हिन्दी साहित्यक्षेत्रमां नंददास अने तुलसीदास वच्ये रहेलो भाषभाषना। अर्थोत्पद विषय निश्चित यद्य न्य छे त्यां वातांती प्रामाणिकता पण स्पष्ट यद्य रहे छे। श्रीगोकुलनाथजीना भिक्षुअथो कहेवाभां आवेली नंददास अने तुलसीदासना भाषभाषना संयंधनी स्पष्टोक्ति स्वतः प्रभाषित छे। तेभके न्यां श्रीगोकुलनाथजीनी उपस्थिति वि. सं. १६०८ थी वि. सं. १६८७ पर्यंतनी प्राप्त भती होवाथी तेभनी उभय अंधुत्वनी समझादीनता स्पष्ट न छे त्यां नंददाससाथेना पण तेभना धनिष्ट संयंध दृष्टव्य छे। *

उक्त वयनाभूतना प्रसंगोथी न्यां तेना संग्राहकोनी समय, स्थान आदिना योक्तस उल्लेखो द्वारा विशिष्टता सिद्ध थाय छे। त्यां श्रीगोकुलनाथजीना समयमां अक्षरनामा जहांगीरनामा नी समान तेभनां

* श्रीगोकुलनाथजीना उक्त प्रसंगने पुष्ट करनाइ तुलसीदासजीनुं ओक विशेष स्पष्टपद कीर्तनीया छयनभाई आदर-पुरनामाना बधाईनां कीर्तनानी प्राचीन पोथीगांथी आ रीतनुं उपलब्ध थयुं छे:-

श्रीरघुनाथ राम अवतार !

जानकी छवन सभ जग बंदन अलभद करन उतारन भार १

श्री गोकुलमे सदा गिराजे अचन पीयूष काम निरवार

“तुलसीदास” भणु धनुषमान धरो अरनन देहु सीस तय भार २

વચનામૃતોના તત્કાલીન નોંધની લેખનશૈલીનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ છે, અર્થાત્ જેમ જાહેરીના સમયમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓની નોંધ તેની પાસેના માણસો કરતા હતા તેમ શ્રીગોકુલનાથજીની દિનચર્યાની સાથે તેમનાં વચનામૃતો નો પણ સંગ્રહ પાસેના સેવકો તરત કરી લેતા હતા. એથી જ સમગ્રદાયમાં શ્રીગોકુલનાથજીનું દિનચર્યાની સાથે તેમનું કહેલું ધણું ભાષા સાહિત્ય પણ આજ ઉપસન્ધ થાય છે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી, શ્રીવિક્રમનાથજી અને શ્રીગોકુલનાથજી દ્વારા વૈષ્ણવોની વાર્તાઓનું ક્રમશઃ વિસ્તૃત નિર્માણ થયેલું નિશ્ચિત થાય છે, આ બધી વાર્તાઓ પ્રસંગાત્મક રૂપવાળી હતી.

ઉક્ત પ્રસંગાત્મક રૂપવાળી વાર્તાઓમાંની એક વાર્તા અત્રે ઉધ્ધૃત કરવામાં આવે છે—

“શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુને કે સેવકને કી વાર્તા ઝિલ્કી હૈ ॥ ॥ શ્રી ॥ શ્રી ॥ દામોદરદાસ હરસાનીજી ॥ તાસો મહાપ્રભુ દમલા કહતે । અરુ કહ્યો જો યહ માર્ગ તેરે કાજ પ્રગટ કીનો હૈ । શ્રીઆચાર્યજી એસે વાસો કહેતે । મરુ શ્રી ભાગવત અર્હતિશ દેવતે વાસો કયા કહતે । અરુ દામોદરદાસ સો કહેતે વઝીર મરુ હ શ્રી ઠાકુરજી કી વાર્તા નાંહિ કરી । સો કરી ॥

વહોરો શ્રીઆચાર્યજી કો શ્રીઠાકુરજી ને શ્રી ગોકુલમેં બ્રહ્મચંદ્ર કરાડેકી આજ્ઞા લીની । શ્રાવણ સુરી ૧૧ એકાદશી અરધ નિસા સમે । તવ દામોદરદાસ નેક દૂરિ સોવત હુતે । શ્રી ઠાકુરજી સો પુરૂષો જો તેં કહુ સૂન્યો । તવ દામોદરદાસ ને કહ્યો જો મેં ઠાકુરજી કે વચા મૂલે પરિવળો નાંહિ તવ આચાર્યજીને કહ્યો જો મોંકું શ્રીઠાકુરજી ને આજ્ઞા લીની હૈ જો તુમ જીવન કો બ્રહ્મચંદ્ર કરો । હમારો સમ્બન્ધ કરાઓ । તવ શ્રીઆચાર્યજી વહી, જો તુમ ગુનનિધાન, જીવ દોષ નિધાન, એ વર્ષો મજ્જતિ હોય । તવ શ્રીઠાકુરજી કરી તુમ મજ્જામન્દ કરાવો । હોં તિનકો અંગીકાર કહંગો । તિનકે સકલ દોષ નિવૃત્તિ હોઈંગે । સો શ્રીઆચાર્યજી ને ભક્તિ સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંત રહસ્ય-ગ્રન્થ મેં લિખ્યો હૈ । “સર્વ દોષ નિવૃત્તિ હિ દોષા પંચનિધા : સ્મૃતા !”

વહોરો શ્રીઆચાર્યજીને શ્રીઠાકુરજી-પાસ માંગ્યો જો મેરે આગે દામોદરદાસ કી દેહ ન છૂટે । અરુ દામોદરદાસ તેં કહુ ગોપ્ય ન રાખ્યો ॥ વાર્તા ॥ *

ઉક્ત ઉદ્ધરણ શ્રીગુણસંધાના સમયની વાર્તાના રૂપને સ્પષ્ટ કરે છે. તે સમયે વાર્તાનું સૂત્રાત્મક રૂપ આ હતું. એનો વિસ્તાર શ્રીગોકુલનાથજીએ કર્યો. જેમકે—

“ઔર શ્રીઆચાર્યજીને શ્રીઠાકુરજી પાસ તોત વાર યહ માંગ્યો જો—મેરે આગે દામોદરદાસ કી દેહ ન છૂટે । તાકો યદ્દે હેતુ હૈ જા ત્રામ કાગેની મજ્જાનુ સન્ધાત પ્રહા કરિયે કા વિવાર મરમે ફિર । તા સમેં શ્રીગોવીનાજી-તજા શ્રીગુણસંધી દોઝમાઈ બાલક હતે ।” ॥

આ ઉદ્ધરણથી સમજી શકાય છે કે શ્રી ગોકુલનાથજીએ સૂત્રાત્મક વાર્તાઓના રાખ્દોને જેમના તેમ રાખી આવશ્યક સ્થાને વિશેષ જ્ઞાનાર્થે પ્રસંગોનું વિશદીકરણ પણ કર્યું છે. અતઃ શ્રીગોકુલનાથજીની સંખ્યાત્મક વાર્તાઓનું રૂપ પૂર્વ વાર્તાઓની અપેક્ષા બૃહદ્ રૂપથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉક્ત દામોદરદાસની સૂત્રાત્મક વાર્તાને શ્રી ગોકુલનાથજીએ તેમાં રહેલાં મહત્ત્વપૂર્ણ સૂત્રોને પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી સમજાવી તેજ વાર્તાને નવ દસ પ્રસંગોથી ઉપરિચિત કરી છે. આમ પ્રત્યેક વાર્તાના રૂપને શ્રીગોકુલનાથજીએ વિસ્તાર કર્યો છે. એથી પણ વાર્તા-સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ થઈ છે.

૫ વાર્તાનાં વિવિધ રૂપો—પૂર્વોક્ત આચાર્ય શ્રી અને પ્રભુચરણના સમયમાં પ્રચલિત પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓને શ્રી ગોકુલનાથજીએ જેમ સ્ફૂટ વચનામૃત રૂપથી પ્રકટ કરી છે તેમ સંખ્યાત્મક રૂપમાં પણ ઉપરિચિત કરી છે. અને તેજ આજ પ્રાપ્ત થતી ૮૪, ૨૫૨ નામવાળી સંખ્યાત્મક વાર્તાઓ છે. એમણે સમગ્ર સંગ્રહિત વાર્તા પ્રસંગોને અવલોકી તેમાંથી આચાર્યશ્રીના મુખ્ય મુખ્ય અને મહત્ત્વ પૂર્ણ આદર્શ ચરિત્રોવાળા સેવકોનાં નામોને પ્રથમ લેખબદ્ધ કર્યાં છે. જેમકે—

ધી વિઠ્ઠલમહં ઘંદે સ્વકીયજન વલ્લભં । ચતુરશીતિ ભક્તાનાં વ્યક્તિકુર્વે યથાર્થતઃ ૧-૧ ।
 દામોદરકૃષ્ણદાસૌ પુનઃ દામોદરસ્તથા । પદ્મનાભશ્ચ તુલસાં પાર્વતી-રઘુનાથકઃ ૧-૨ ।
 રજો પુરુષોત્તમો રુક્મિણિ ગોપાલદાસકઃ । સારસ્વતો રામદાસો ગદાધર મહાંસ્તથા ૧-૩ ।
 વેળી માધવદાસૌ ચ અમ્મા ક્ષત્રાણી વેળવી । હરિવંશશ્ચમોવિદો ક્ષત્રી ગજનધાવનઃ ૧-૪ ।
 નારાયણો બ્રહ્મચારી ક્ષત્રાણી જીવદાસકઃ । દેવા કપૂર ક્ષત્રી ચ દિનકરઃ પુરુષોત્તમઃ ૧-૫ ।
 મુકુન્દઃ પ્રભુદાસશ્ચ પ્રભુ ત્રિપુરદાસકૌ । પૂર્ણમલો યાદવેન્દ્રઃ કાશ્મીરો માધવસ્તથા ૧-૬ ।
 ગુલાઈદાસ ગોપાલો શ્રીપદ્મારાવલ સ્તથા । જોષી પુરુષોત્તમો જ્ઞેયો જગન્નાથો સમન્વયઃ ૧-૭ ।
 નરહરિ રાણા વ્યાસઃ ક્ષત્રાણી રામદાસકૌ । ગોપાલો કૃષ્ણદાસશ્ચ પ્રાંહિતો રામદાસકઃ ૧-૮ ।
 બુલામિશ્વરમાનંદૌ વિષ્ણુજીવનદાસકૌ । સારસ્વતૌ ભગવાન, ભગવાનમુખ્ય સેવકઃ ૧-૯ ।
 ગૌડો અચ્યુતદાસશ્ચ અચ્યુતશ્ચક્રતીર્થક । કન્હૈયાશાલક્ષત્રી ચ નરહરીદાસકસ્તથા ૧-૧૦ ।
 લઘુ પુરુષોત્તમો ગોપાલદાસ જનાર્દનૌ । કવિરાજો ગડુસ્વામી ઉત્તમશ્લોકદાસકઃ ૧-૧૧ ।
 દેશ્વરોત્તમ શ્લોકાચ્યો રાજા માધવકો તથા । સિંહનંદે સાસુ વહુ પરમાનંદસૂરકૌ ૧-૧૨ ।
 બાબા વેળુ કૃષ્ણદાસ છકડા વાસુદેવકઃ ૧૬૬-૧ ક્ષત્રાણી આનંદ દાસૌ વિશ્વંભર સ્તથા ૧-૧૩ ।
 બ્રાહ્મણી અથ કાયસ્થ નારાયણ મિત્રસ્તથા । અન્ય માર્ગીય કાયસ્થ દાસો દામોદરસ્તથા ૧-૧૪ ।
 સિંહનંદે ચ ક્ષત્રાણિ જગતાનંદક સ્તથા । ઇન્દ્રપ્રસ્તે ચંકક્ષત્રા જટા ગોપાલદાસકઃ ૧-૧૫ ।
 કૃષ્ણદાસઃ કુંભનશ્ચ વાઙ્મો વાદરાયણઃ । વૈષ્ણવો સંતદાસશ્ચ સુંદરદાસ માવજી ૧-૧૬ ।
 નરહરિદાસ સન્યાસી પાંડે સદ્ ભવાનિકા । શ્રીમદાચાર્ય ભક્તાનાં નામાનિ બહવસ્તથા ૧-૧૭ ।
 તથાપિ સ્વાત્મપાઠાર્થે લિખિતાનિતિશ્ચમ્પતાં । વાર્તાયાં પરિશોધ્યાનિ સર્વદા વૈષ્ણવેર્જનૈઃ ૧-૧૮ ।

इति श्रीमद्ब्रह्मभार्य भक्तानां श्रीमद्गोकुलनाथजी कृत नामावली--सम्पूर्ण ।*

આ શ્રીગોકુલનાથજી રચિત ૮૪ વૈષ્ણવોની નામાવલીથી એ સમજી શકાય છે કે શ્રીમદાચાર્યશ્રીના અનંક સેવકો પૈકીમાંથી શ્રીગોકુલનાથજીએ ફક્ત ૮૪ વૈષ્ણવોના નામો તે ૪૮ તારવી તેને સ્વાત્મ પાઠાર્થે લેખ્યદ્ધ કર્યાં હતાં. અને પછી તેમની વાર્તાઓનું સંશોધન પણ કર્યું હતું. અને એ નિશ્ચિત થાય છે કે આધુનિક સમયમાં પ્રાપ્ત થતી ચારાશી વાર્તાઓ—૪૮ની એક પ્રતિ વિ. સં. ૧૬૬૭માં લખેલી કાંઠેરાલી વિદ્યા-વિભાગમાં પ્રાપ્ત છે, શ્રીગોકુલનાથજી દ્વારા કહેલી છે. અને તેના રચનાત્મક મૂળ આધાર કૃષ્ણ ભદ્ર દ્વારા લખાયેલી પૂર્વોક્ત પ્રતિ છે.

શ્રીગોકુલનાથજીના સમયમાં શ્રીમદાપ્રભુજી, અને શ્રીગુસાંઈજી ઉભયના અનંક સેવકો વિદ્યમાન હતા એથી પણ તેમને પિતા અને પિતામહના સેવકોનાં ચરિત્રોને વિશેષ રૂપથી જાણવામાં વણી મદદ મળી હતી. કેટલાક પ્રસંગોને તે તેમણે પ્રત્યક્ષ પણ જોયેલા હતા. કેમકે અષ્ટછાપ આદિના ચરિત્ર પ્રસંગો વિગેરે.

શ્રીગોકુલનાથજી તે મૂળપ્રતિના તેમજ બ્રૂત અષ્ટછ પ્રસંગોના આધારે કેવળ ભક્તોનાં સામાન્ય ચરિત્રો ને જનસમુહમાં કથારૂપથી કહેતા હતા. અને તેમાં રહેલી રહસ્ય ભાવનાઓને ગ્રુમ રાખતા હતા. પોતે વાર્તાઓને કથારૂપથી કહેતા તેની પુષ્ટિ નિમ્નાંકિત પુષ્ટ પ્રમાણથી પણ થાય છે—

૧. “તદપિ મગત્સેવા પરઃ શ્રીગોકુલનાથઃ શયમોગ સેવોત્તરઃ કલ્પ ગાથાવસરઃ સુત્રોચિત્રાદિના શ્રામાગવતકથા કથાનન્તર શ્રીમદાચાર્ય તદસ્તત્ર ચરિત્ર કથાપિ નિત્ય નિયમન પરિગૃહિતા વક્તુમ્ —પ્રભુચરિત્ર ચિંતામણી—

“પ્રભુચરિત્ર ચિંતામણી”નું ઉક્ત ઉદ્દરણ અને પુષ્ટ પ્રમાણરૂપ છે. કેમકે “ચરિત્ર ચિંતામણી”ની રચના શ્રીગોકુલનાથજીના જ ભત્રીજા અને સમકાલીન તથા નિકટવર્તી શ્રદ્ધેવકીર્તનજીએ વિ. સં. ૧૬૬૦ની આસપાસ કરેલી છે. અને તે પુષ્ટ છે. આ કથનની પુષ્ટિ શ્રીગોકુલનાથજીના કુટુંબી અને મહાનુભાવ સેવક-જો. શ્રીહરિશાયજીના “ભાવપ્રકાશ”થી પણ આ રીતે થાય છે—

* લઘુભાષ્ય દેસાઈ અમદાવાદ દ્વારા વિ. સં. ૧૯૭૪ માં પ્રકાશિત ૮૪ વૈષ્ણવોની ગુન્જાતી વાર્તામાંથી ઉદ્ધૃત.

सो एकदिन श्रीगोकुलनाथजी चोरासी वैष्णवकी वार्ता करत कल्याण भट्ट आदि वैष्णवकी संग रत्नमस होइ गए। सो श्रीसुबोधिनीजीकी कथा कहनेकी सुधि नाहि। सो अर्धरात्रि होय गइ।”

आ कथनते श्रीहरिरायछमे “निजवाती” अने “श्रीमदाप्रभुछनी प्राकट्यवाती”ना संक्षेपनमां पण्य आ रीते होइरायुं छे —

१ “आर श्रीगोकुलनाथजी आपु कथा कहते। सो एक दिन श्रीगोकुलनाथजी आपु दामोदरदास संलग्नवालेकी वार्ता करत हुते। तब एक वैष्णवने पूछयो जो महाराज! आज कथा न कहोगे? तब श्रीगोकुलनाथजी आपु श्री मुखतें कथ्यो जो आज कथाको फल कहत है।” — निजवाती

२ “तहां यह संदेह होय जो वैष्णवके नाम क्यों नहीं कहे तहां कहत है जो — चोरासी वैष्णवकी वार्ता में कहू वैष्णवके नाम नहीं कहे है। सो हीन नाम वैष्णवके श्रीगोकुलनाथजी नहीं कहते। जो वैष्णवके नाम घसीटा फकीरा मगन्या ऐसे हीन नाम होय तिनके श्रीगोकुलनाथजी वैष्णव कहि बुलावत ताते वैष्णव के नाम नहीं कहे है।”

सम्प्रदायमां ८४, २५२ वैष्णवोनी वार्ताओने पण्य आचार्यश्री अने प्रभुचरणना चरित्ररूपथीज छडेवामां आवी छे। अनी पुष्टि तेम पूर्वे “प्रभुचरित्र गितामण्डी” ना “श्रीमदाचार्य, तदात्मज चरित” अे वाङ्मयी थाय छे तेम “सम्प्रदाय इतिपदुम” ना “श्रीवल्लभ विद्वत् वार्ता प्रकट प्रीतनृपमान” अे कथनथी पण्य थर रडे छे। अथीज श्रीहरिरायछमे पाताना भाव-प्रकाशमां ते ते वार्ताओने श्रीमदाप्रभुछ अने श्रीगुसांनछिना साक्षात स्वरूप रूपथी ज पण्यवेली छे।^५

उक्त प्रकारे आचार्यश्री अने प्रभुचरणना समयमां वार्ताओ। केवण प्रसंगात्मक रूप वाणी रडी न्यारे श्रीगोकुलनाथजना समयमां ते संशोधित संख्यात्मक रूप वाणी पण्य थर। आम वार्तानां अे इपो थयां अने ते अनन इपो आर पण्य प्राप्त थाय छे। तदुपरांत वार्तानुं अेक तृतीय रूप पण्य प्राप्त छे अने श्री “हरिरायछनी भावनावाणी वार्ताओ” अेम छडेवामां आवे छे। आ वार्तानी प्राचीनतम प्रतिओ उपर प्रारंभमां आ प्रमाणे त्रयपुं होय छे—

“अथ चोरासी वैष्णवकी वार्ता श्रीगोकुलनाथजी किये ताके भाव श्रीहरिरायजी कहत हैं सो लिख्यते ॥”

आ उधरछनी पुष्टि दादा श्रीवल्लभछ भदाराजना रच्येता ८४ वैष्णवोना धोणानी आ पंक्तिओथा थाय छे।

“चोरासी चित्त नावीन करे पाठ नित्य बरी तेम ।
पुष्टि पंथ प्रभु प्रसन्न थाय छंद आदि प्रेम ।
कृपा श्री हरिरायछ करी हीन जनणी दास ।
मत्र चोरासी भक्तनां ते नाम कथां प्रकास ।
श्रीआचार्यछ भदाप्रभुनां अंग दादरा छेद ।
धर्म साथ धर्मा इदिअे, सात दादश तेद ।
चोरासी प्रभु दास भारे चोरासी अे भक्त ।
प्रेम लक्षणा पुरी पुरे श्रीवल्लभपद आसक्त ।
अे वैष्णव पद इमत्र रज, रतीतणी छे आश ।
गाय गुणु हरिदासना पद रज श्रीवल्लभदास ।”

आ आभा धोणमां श्रीहरिरायछनां वार्तामां छडेतां ८४ वैष्णवोनां वीजात्मक स्वरूपोनां कभराः उल्लेख प्राप्त छे।

५ छुओ प्राचीन वार्ता-२८स्य प्रथम भागने श्रीहरिरायछमे “भावात्मक धोण”

× रसिक धोणपद संग्रह आदिमां आ धोण समस्त छपायेछे छे। दादावल्लभछनां संकेता पदोना अलग संग्रहो सम्प्रदायमां प्राप्त छे। तेमां ‘श्रीवल्लभ’ अने ‘दास’ अेम अे छोपो भणे छे—

उक्त योजना कथननी पुष्टि गुणरातना कवि-सभाट सुप्रसिद्ध भक्तवर्ध श्रीधरारामभाई (सं १८३३) ना
“पुष्टि भक्त उपमाविका” नामक ओक अद्भुत काव्यथी पणु थछ रहे छे. तेमां पणु श्रीहरिरायछे निरूपेक्षां
८४ वैष्णवोनां क्षीक्षानां नामोना सम्पूर्ण उद्देश्य छे. तेना अंतर्मां कवि तेनुं स्पष्टीकरणु आ प्रकारे करे छे —

“श्री महाप्रभु के अति प्रिय, चोरासी जो भक्त । श्रीराधावर रूपमें, जाको मन आसक्त ।

सो श्रीगोकुलनाथजी, कहे सबनके नाम । बरनी सबकी वार्ता, जानि जानि अरु गाम ।

नाम कहु संदेह रहै, लोला मे को हार । मोहु श्रीहरिरायजी कहे प्रगट स्वरूप ।”

उक्त प्रमाणोथी ८४ वार्तानुं भावनात्मक जे उप प्राप्त थाय छ तेने प्रकट करनार गो. श्रीहरिरायछे
छे ओ बात निश्चित थाय छ. * “८४ वार्ता” तुं आ तृतीय उप विशेष महत्त्वपूर्ण छे कभके तेमां ऐतिह्य
सिद्धान्त अने भावना ऐम त्रय तत्त्वोना अत्यंत विकास करवामां आय्ये छे. आ विकासना आधार
श्रीगोकुलनाथछे द्वारा गुप्त राखवामां आवेना भावे अने प्रसंगो छे ओथी श्रीहरिरायछे द्वारा मूल वार्तामां
ने भावे अने ऐतिह्य परिवर्द्धित थयेत छे ते पणु प्रमाणिक नर छे

८८ वार्ताओ पछा श्रीगोकुलनाथछे उपर वैष्णवोनी वार्ताओनां कड़ेवी शइ करी हती अने तदनन्तर
आचार्यश्री, विद्वेश अने श्रीगोवर्धननाथादि भगवत्स्वरूपोनी पणु स्वतंत्र वार्ताओने प्रसंगात्मक उपथी
कथामां कड़ेवी शइ करी हती. जे आज निज वार्ता, धइवार्ता, भइक अरित्र अने विविध स्वरूपोनी प्राकट्य
वार्ताओना नामथी सम्प्रदायमां प्राप्त थाय छे. ओ सर्वेनुं विशेष स्पष्टीकरणु आगण उपर करवामां
आय्ये छे.

१. समय— वार्ता साहित्यना प्रतिष्ठासना छेला अंगरूप समयने हवे जेछे—

वार्ता साहित्यनी उत्पत्तिना समय वि. सं. १५५०-थैत्रीना आचणु शुक्ल आरस छे. आ द्विसे श्रीमहा-
आचार्यश्री आचणु शुक्ल ११नी अर्धरात्रिओ पोताने थयैत भगवत्साक्षात्कार अने पुष्टिभार्गना उपदेशने
दामोदरदास दरसानी प्रति प्रसंगात्मक वार्ताउपमां कछो हतो. ऐनी स्पष्टीकित वार्तामांथी न आ रीते
प्राप्त थाय छे—

“ता समे श्रीठाकुरजी तत्काल प्रकट होइ के... कहें, जा तुम जीवनको ब्रह्मसंबंध करो । ताको हों अंगीकार
करुंगे तुम जीवनको नाम देउंगे तिनके सकल दोष निवृत्त होइंगे ताते तुम जीवनको अंगीकार करो.

ए बात आचणु शुक्ल ११ के दिन मध्यरात्रको भई, प्रातःकाल पवित्रा द्वादशी हती । ना एमे दामोदरदास
नेक दूरि सोये हते ताते दामोदरदास सो श्रीआचार्यजी पुछा जो दमला । ते कहु मुन्यो । नव दामोदरदासजीने कछो
जो महाराज । मैंने श्री ठाकुरजी के वचन सुने तो सही परि समुज्यो नाहीं । नव श्री आचार्यजी आप कहे
जो मेकों ठाकुरजीने आज्ञा कीनी है जो तुम जीवनको ब्रह्मसंबंध कवावा तिनको हों अंगीकार करुंगे और
जीवनको तुम नाम देउंगे तिनके सकल दोष निवृत्त होइंगे । ताते ब्रह्मसंबंध अवश्य करने ।” ८४ वै. वा.

उक्त कथनथी ओ स्पष्ट थाय छे के पुष्टिभार्गना प्रारंभनी साथेज पुष्टिभार्गीय वार्ता साहित्यना पणु
आचार्यश्री द्वाराज प्रवक्तृत्वमां प्रारंभ थयेला छे. पूर्व कथननी पुष्टि आचार्यश्री द्वारा संस्कृतमां निर्मित
सिद्धान्त रहस्यना आ श्लोकाथी पणु थछ रहे छे—

भावणस्यामले पक्षे एकादश्यां महानिद्रा ।

साक्षाद्भगवता प्रोक्तं तदक्षरशः उच्यते ।

ब्रह्मसंबंध करणात् सर्वेषां देहजीवयोः ।

सर्व दोष निवृत्ति हि... .. ।

* आना आंतर प्रमाणु भाटे लुओ. अमवाल प्रेस मथुराथी प्रकाशित भावनावाणी ८४ वार्तामां आपेक्षो “अन्य-
परिचय” नामनो परिच्छेद.

ઉક્ત શ્લોકોથી પુષ્ટિમાર્ગના પ્રાકટ્યનો સમય આ. શુ. ૧૧ની અર્ધરાત્રિનો સ્પષ્ટ થાય છે, અતઃ વાર્તાના પૂર્વ કથનને અનુસાર પુષ્ટિમાર્ગીય વાર્તા-સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય આ. શુ. ૧૨ નો નિશ્ચિત થાય છે. આ શ્રાવણ શુકલ ૧૧ વિ. સં. ૧૫૫૦ (ચૈત્રી) ની હતી તેની સ્પષ્ટીકૃત “ સમ્પ્રદાય-કલ્પદ્રુમ ”માં આ પ્રમાણે છે—

શ્રાવણ શુકલ વ્રજાદશી, મધ્યરેન શુભ જાન ।

લંડ વેદ^૬ સર સોમ^૫ કે વિક્રમાન્ધિ નૃપમાન ।

પૂ. ૨૯

“ સમ્પ્રદાય કલ્પદ્રુમ ”માં પ્રાયઃ કાર્તિકી સંવતોનો જ સર્વત્ર ઉલ્લેખ હોવાથી ઉક્ત દાહમાં કહેવું વિ. સં. ૧૫૪૬ પણ કાર્તિકી જ છે. અતઃ ચૈત્રી સંવતની ગણનાએ તે સંવત ૧૫૫૦ નો સ્પષ્ટ થાય છે. આ સંવતની પુષ્ટિ નિઝવાતી, દિગ્વિજય આદિ અન્ય પણ અનેક પ્રાચીન ગ્રન્થોથી પણ થઈ શકે છે.

ઉત્પત્તિના સમય અનન્તર વાર્તા-સાહિત્યના વિકાસનો સમય શ્રીગુસાંધજીના ભૂતલ-સ્થિતિ પર્યંતનો [વિ. સં. ૧૬૪૨ તકના] પૂર્વ કથનોને અનુસાર નિશ્ચિત જ છે. શ્રીગુસાંધજીના સમયમાં આચાર્યશ્રી અને શ્રીગુસાંધજીના પણ આદર્શ સેવકોની વાર્તાઓ સારી રીતે વિકસિત અને લેખ્યબદ્ધ થઈ ચૂકી હતી તેનાં અનેક પ્રમાણ પૂર્વે આપવામાં આવ્યાં છે. આ વિકાસ પ્રસંગાત્મક રૂપથી યોગિકુલેશની ભૂતલસ્થિતિ પર્યંત [વિ. સં. ૧૬૮૭ તક] વાર્તા-સાહિત્યની વૃદ્ધિના રૂપમાં થતો રહ્યો છે. જેનું પૂર્વે વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આમ પ્રસંગાત્મક વાર્તા-સાહિત્યનો સમય વિ. સં. ૧૫૫૦થી ૧૬૮૭ પર્યંતનો પ્રાપ્ત થાય છે. હવે સંખ્યાત્મક વાર્તા-સાહિત્યના સમયને જોઈશું—

સંખ્યાત્મક રૂપમાં પ્રાપ્ત થતી ૮૪ અને ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓનો સમય વિ. સં. ૧૬૪૨થી વિ. સં. ૧૬૪૫ પર્યંતનો છે. એનાં કેટલાંક પુષ્ટ પ્રમાણો આ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે —

૧ યદુનાથ દિગ્વિજય — યદુનાથ દિગ્વિજય કે જેમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું ચરિત્ર શ્રીવિકુલેશના પૃષ્ઠ પુત્ર ગો. શ્રીયદુનાથજી દ્વારા દેશ વિદેશના વિશ્વરત પુરુષોથી શ્રવણ કરીને વિ. સં. ૧૬૫૮માં લખેલું છે તેમાં ચોરાશી વૈષ્ણવોના પૂરોક્ત નામાવલીના ૩૦થી૩૫ મુખ્ય મુખ્ય સેવકોના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે, આ ગ્રન્થના અંતમાં એમ પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે —

“ ચતુરશોતિસ્તદ્ ગ્રન્થાશ્ચતુરશોતિરાસિકા ।

ચતુરશોતિ તદ્ભક્ત આહુરાર્યાસ્તુ તત્કથાઃ । ”— ।

અર્થાત્ “ આર્યલોગ આચાર્યચરણના ૮૪ ગ્રન્થ, ૮૪ ભેદક અને ૮૪ ભક્ત તથા ૮૮ કથાઓ કહે છે. ”

“ દિગ્વિજય ”ના ઉક્ત ઉલ્લેખોને અનુસાર ૮૪ ભક્તો અને તેમની કથાઓ—વાર્તાઓ—વિ. સં. ૧૬૫૮ પર્યંત સારી રીતે સર્વત્ર પ્રચલિત થઈ ચૂકી હતી એ નિશ્ચિત થાય છે. આ પ્રકારના સર્વવ્યાપી પ્રચારમાં તત્કાલીન પરિસ્થિતિને અનુસાર ઓછામાં ઓછાં પંદર વર્ષ તો અવશ્ય જાગ્યાં હોવાં જતાં એ અને તેથી સંખ્યાત્મક વાર્તાઓના નિર્માણનો પૂર્વ કહેલો સમય સ્પષ્ટ થઈ રહે છે.

૨—૩—અલિખાનનું પદ અને ભક્તમાત્ર—“ દિગ્વિજય ”ના કથનના પુષ્ટિ જ્યાં શ્રીગુસાંધજીના સેવક અલીખાન પહાણના રચેલા ૮૪ વૈષ્ણવોના સૂચીપત્રરૂપ પદથી થાય છે ત્યાં “ ભક્તમાત્ર ”માં વ્યાસ તે કથાઓના ઉદ્ધરણોથી પણ થાય છે.

અલીખાનનું ઉક્તપદ તેમના ચરિત્રના અને તેમની ભૂતલ સ્થિતિના અનુમાનિત સમયના આધારે વિ. સં. ૧૬૬૦ ની આસપાસનું રચેલું જેમ સમજી શકાય છે તેમ ભક્તમાત્રની રચના પણ તેમાં આવેલા “ શ્રીગિરિધરરાજમાન ” એ વર્તમાનકાલની ક્રિયાવાળા પદથી શ્રીગિરિધરજીના આચાર્યત્વકાલ વિ. સં. ૧૬૪૨ થી વિ. સં. ૧૬૭૭ ની અંદરની થયેલી સમજી શકાય તેમ છે. અતઃ તે પણ વિ. સં. ૧૬૬૦ ની

આસપાસ ૪૨ રચાયલી નિશ્ચિત છે. આ ઉભયમાં ૮૪ વૈષ્ણવોનાં નામો પ્રાપ્ત છે અતઃ તે સમયની તેની (વાર્તાઓની) સર્વ વ્યાપી પ્રસિદ્ધિને જોતાં તેનાથી વાર્તાઓના નિર્માણના પૂર્વોક્ત સમયની પુષ્ટિ થાય છે.

૪—આંતર પ્રમાણ—૮૪, ૨૫૨ વાર્તાઓમાં વિ. સં. ૧૬૪૫ પછીનો કોઇ પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત નથી થતો એ પણ તેના નિર્માણ સમયના આંતર પ્રમાણ રૂપ છે.

૫—પરમાનંદ સાગરની પ્રાચીન પ્રતિ—ઉક્ત ચાર પ્રમાણોથી અતિરિક્ત એક “પરમાનંદ સાગર” ની પ્રાચીનતમ પ્રતિનું પ્રમાણ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ પ્રતિનો વિશેષ પરિચય કાંકરોલીથી પ્રકાશિત થયેલ “પરમાનંદ સાગર અને પરમાનંદદાસ” તેમજ “દિવ્યાદર્શ” ના વિ. સં. ૨૦૦૦ ના અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે. તેના આધારે આ પ્રતિ વિ. સં. ૧૬૬૦ ની આસપાસ લખાયલી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ પ્રારંભમાં મૂળ લેખકના હાથથી ૪૮ વૈષ્ણવોની એક અપૂર્ણ સંક્ષિપ્ત વિગતવાર સૂચી લખાયલી પ્રાપ્ત છે. અતઃ તેનાથી પણ પૂર્વ સમયની પુષ્ટિ થઈ જાય છે.

ઉક્ત પ્રકારે સંખ્યાત્મક વાર્તાઓના નિર્માણ-સમયને જાણ્યા પછી હવે ભાવનાત્મક વાર્તાઓના સમયને પણ જોવો આવશ્યક છે—

ભાવનાત્મક વાર્તાઓનું નિર્માણ ગો. શ્રીહરિરાયજી દ્વારા ગયેલું છે એ પૂર્વે વિશ્વસ્ત પ્રમાણ દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ ચુક્યું છે. ગો. શ્રીહરિરાયજીએ, પૂર્વોક્ત ઉધ્ધરણને અનુસાર બ્યારે કૃષ્ણભટ્ટ દ્વારા લખાયલી ભાવનાત્મક વાર્તાઓ પ્રકટ થઈ ગઈ ત્યારે તે ગોપ્યભાવનાઓનો આગળ ઉપર અનુચિત રૂપમાં વિકાસ ન થાય એ હેતુથી આ વાર્તાઓમાં આવેલ ચરિત્ર, સિદ્ધાંત અને ભાવના એ ત્રિવિધ વિષયોનાં લાંબા વિવેચનની સાથે ભાવનાત્મકવાર્તા રૂપમાં પ્રગટ કર્યું. એમણે આ કાર્ય શ્રી ગોકુલેશના અભિપ્રાયને પ્રાપ્ત કરીને તેમજ તેમના તત્વાવધાનમાંજ શરૂ કરેલું અને તેની સંપૂર્ણ પૂર્તિ વિ. સં. ૧૭૨૬ પછી થયેલી છે.

શ્રીગોકુલેશના વાર્તા સંબંધીના અભિપ્રાયને જાણીને તેમના તત્વાવધાનમાં શ્રીહરિરાયજીએ આ વાર્તાઓનું નિર્માણ કર્યું તેનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન તેમના ભાવ-પ્રકાશની આ પંક્તિઓથી થાય છે—

“ચોરાસી દૈગવન કો કારણ यह है जो... यह भावनें चोरासो दैगव श्री आचार्यजी के है ।”

“સોં एक दिन श्रीगोकुलनाथजी चोरासी दैगवन की कर्ता करत कल्याणभट्ट आदि दैगवनके संग रसमग्न होई गए । तब एक दैगवने श्रीगोकुलनाथजी सों विनति करे जो महाराजाधिराज आज कथा कब कहेंगे । तब श्रीमुखने श्रीगोकुलनाथजीने कही आज कथा को फल कहत हैं । दैगवन को वार्तानमें मगरो फल जानियो...”

“अब रहे राजसी, तामसी, सान्निवकी गुणमय तिनके ऊद्धारार्थ श्रीगुसांईजीने ८४ दैगव राजसी किए । ८४ दैगव तामसी किये और ८४ दैगव सान्निवक किए । ये तीनों जुय मिलि के दायमेबावन भए गुसांईजी के संग संबंधी या प्रकार श्रीआचार्यजी श्रीगुसांईजीके सेवकनके भाव कहें ।”

ઉક્ત ઉદ્ધારણોથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ૮૪ અને ૨૫૨ની સંખ્યા ગો. શ્રીગોકુલનાથજીએ સાભિ-પ્રાય રાખી છે અને તેના સહસ્વાત્મક અભિપ્રાયને શ્રીહરિરાયજીએ શ્રી ગોકુલનાથજીથી જાણીને પોતાના ભાવ-પ્રકાશમાં પ્રકટ કર્યો છે.

ખીજું શ્રીગોકુલેશનું તત્વાવધાન “આજ કથાનો ફલ કહત हैं” ઇત્યાદિ કથનોથી જંમ સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું છે તેમ શ્રીહરિરાયજી શ્રીગોકુલનાથજીના સેવક અને સન્નિકટવર્તી હોવાના કારણે પણ જાણી શકાય છે.

શ્રીહરિરાયજીની ઉક્ત ભાવ-પ્રકાશવાલી વાર્તાઓ સમ્પૂર્ણ રૂપથી વિ. સં. ૧૭૨૬ ની પશ્ચાતજ પ્રકાશિત અથવા પ્રચલિત થઈ છે. તે વાત વિ. સં. ૧૭૨૬ માં રચાયેલા “કલ્પદ્રુમ” માં શ્રીહરિરાયજીના તે સમય સુધીના લખાયેલા ગ્રન્થોના ઉલ્લેખોમાં તેનું નામ નહિં હોવાથી જાણી શકાય છે. તદુપરાંત સમ્પ્રદાયમાં આ ભાવનાત્મક વાર્તા-સાહિત્યની વિ. સં. ૧૭૫૨ માં લખાયેલી પ્રતિ મળી આવે છે એનાથી પણ આ વાર્તા સાહિત્યના લેખખદ સંસ્કરણનો સમય વિ. સં. ૧૭૨૬ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ની વચ્ચેનો નિશ્ચિત થઈ રહ્યો છે.

બીજી તરફ ૨૫૨ વૈષ્ણવોની ફેટલીક વાર્તાઓના “ ભાવ-પ્રકાશ ” માં શ્રીનાથજીના મેવાડ પધાર્યા પછીના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.* જેમકે ગંગાબાઈના શ્રીનાથજીની સાથે મેવાડ આવ્યાનો ઉલ્લેખ તેમજ લાડબાઈ ધારબાઈના નવલક્ષ રૂપીયા સંબંધિનો ઉલ્લેખ આદિ.

શ્રીનાથજી વિ. સં. ૧૭૨૮ માં મેવાડ પધાર્યા છે. અતઃ ત્યારપછીજ શ્રીહરિરાયજીએ ‘ ખીમનોર ’ પધારીને આ વાર્તાઓના ભાવ-પ્રકાશ ને કહેલ છે; એ નિશ્ચિત સમજી શકાય છે. ગંગાબાઈનું તિરોધાન વિ. સં. ૧૭૪૨ માં થયેલું છે + એથી પણ આ ભાવ-પ્રકાશ ત્યાર પછીનો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે વિ. સં. ૧૫૫૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ પર્યંત અર્થાત્ ૨૦૦ વર્ષોની વચ્ચે ૮૪, ૨૫૨ વાર્તાઓનાં પ્રસંગાત્મક, સંખ્યાત્મક અને ભાવનાત્મક એમ ત્રણ રૂપો થયેલાં જોઈ શકાય છે.

આમ ચોરાશો યસો બાવન વૈષ્ણવોની વાર્તાઓનાં ઉક્ત ત્રિવિધ રૂપોનો વિચાર કર્યા પછી હવે નિજ-વાર્તા આદિ સાહિત્ય ઉપર પણ વિચાર કરીશું—

આચાર્યશ્રી અને શ્રીગુસાંઈજીની નિજવાર્તા, બેઠક ચરિત્ર, શ્રીમહાપ્રભુજી તથા શ્રીગોવર્ધનનાથજીની પ્રાકટ્યવાર્તાઓ અને ભાવસિન્ધુ આદિ પ્રાચીનતમ ભાષા-સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસનો ઇતિહાસ ૮૪, ૨૫૨ વાર્તા-સાહિત્યની સમાન જ છે. અર્થાત્ શ્રીમદાચાર્યચરણ અને શ્રીપ્રભુચરણના સમયમાં પ્રચલિત પ્રસંગોનો શ્રીગોકુલેશ સંગ્રહ કરીને તે સર્વેને કથા આદિ સમયે કહ્યા હતા. અને એ વખતે ઉપસ્થિત વૈષ્ણવોએ તેને ભિન્નભિન્ન રૂપમાં લખી લીધા હતા. આ કથનની પુષ્ટિ “ સમ્પ્રદાય-પ્રદીપ, ” મુરલીધરદાસનું વલ્લભચરિત્ર, તત્કાલીન ધર્માર્ન સાહિત્ય અને “ સંવાદ ” આદિથી જોઈ શકાય છે તેમ કવિ કેશવકિશોર રચિત આચાર્ય-વંશાવલી, કવિ ગોપાલદાસ રચિત પ્રાકટ્ય-સિધ્ધાંત આદિ કાવ્યો અને “ પ્રભુચરિત્ર ચિંતામણી ” આદિ તત્કાલીન ગ્રંથોથી પણ થઈ રહે છે.

સમ્પ્રદાય-પ્રદીપ આદિ પ્રથમનાં ચાર શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાંઈજીના સેવકો દ્વારા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં છે. એમાં શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાંઈજીના દષ્ટ અને શ્રુત અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત છે.

દ્વિતીય આચાર્ય વંશાવલી આદિ સાહિત્ય શ્રીગોકુલેશના સમકાલીન તેમજ સન્નિકટવર્તી પુરૂષો દ્વારા લખાયેલ છે. તેમાં શ્રીગોકુલેશ જે જે પ્રસંગોને કહ્યા છે તેનો સ્પષ્ટ રૂપથી ઉલ્લેખ છે. એમાં નિજવાર્તા, પ્રાકટ્યવાર્તા આદિના અનેક પ્રસંગો જોઈ શકાય તેમ પ્રાપ્ત છે.

ઉક્ત સર્વે સાહિત્ય કાંકરોલી, અમદાવાદ આદિ સ્થાનોથી પ્રકાશિત થઈ ચુકેલું હોવાથી તેના ઉધ્ધરણને અત્રે આપવામાં આવતાં નથી.

શ્રીહરિરાયજીએ શ્રીગોકુલેશનાં ઉક્ત વચનામૃતોથી નિજવાર્તા, ધરવાર્તા, પ્રાકટ્યવાર્તા આદિના પ્રસંગોને વિષયવાર અન્યરૂપથી સમ્પાદિત કરી શ્રીગોકુલનાથજીના નામથી પ્રચલિત કર્યા છે. જેમકે તે શ્રીગોકુલેશના જ સાક્ષાત્ વચન રૂપ છે.

ઉક્ત નિજવાર્તા આદિ ગ્રંથો શ્રીહરિરાયજી દ્વારા સંપાદિત છે એનું પ્રમાણ તે તે ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થતા ભાવ-પ્રકાશોની પરસ્પર સામ્યતા છે. જેમકે શ્રીમહાપ્રભુજીની પ્રાકટ્યવાર્તાના એક પ્રસંગ ઉપર તેમનું તે સ્થલનું ભાવ-પ્રકાશ નામક ટિપ્પણ આ રીતે પ્રાપ્ત છે—

“ દામોદરદાસજીકો અલૌકિક સ્વરૂપ લલિતાજી કો પ્રાકટ્ય હૈ સો દામોદરદાસજીકી વાર્તામેં કહિ આઈ હૈ । (જુઓ કાંકરોલીથી પ્રકાશિત શ્રીમહાંની પ્રાં વાર્તા).

ઉક્ત પંક્તિઓથી એ સ્પષ્ટ છે કે વાર્તા ઉપર ભાવ પ્રકાશ લખનારે જ “ પ્રાકટ્યવાર્તા ” ને પણ સંપાદિત કરી છે. વાર્તા ઉપરનો ભાવપ્રકાશ ગો. શ્રીહરિરાયજીનો છે એ પૂર્વે સ્પષ્ટ થઈ ચુક્યું છે. અને

* છાપેલી ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તાઓમાં ગંગાબાઈ આદિની વાર્તાઓના ભાવ પ્રકાશો સમ્મિલિત છપાયેલા હોવાથી ફેટલાકોને ૨૫૨ ની સમસ્ત વાર્તાની રચનાના સમય પ્રતિ ભ્રમ થાય છે કે તે બહુ પાછળથી લખાયેલી છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ ઉપર કરવામાં આવ્યું છે.

+ જુઓ શ્રીનાથજીની પ્રાકટ્યવાર્તા.

તેને વિસ્તારથી અમવાલ પ્રેસ મથુરાદ્વારા પ્રકાશિત ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તાના અન્ય-પરિચય વિભાગમાં સિદ્ધ કર્યું છે.

ઉક્ત ઉધરણની સમાન અન્ય પણ ધણું ઉધરણો “નિજવાર્તા” આદિના ભવપ્રમશમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે જેનો અન્યત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

“નિજવાર્તા” આદિના સમ્પાદનનો સમય વિ. સં. ૧૯૯૭ ના પૂર્વનો છે કેમકે કાંકરોલીની વિ. સં. ૧૯૯૭ ની ઉક્ત ૮૪ વાર્તાની પ્રતિમાં પણ તે “વાર્તા” પ્રાપ્ત છે.

શ્રીગોવર્ધનનાથજીની પ્રાકટ્યવાર્તાનું લેખઅધ્ય સંસ્કરણ વિ. સં. ૧૭૪૨ પછી થયું છે. એ તેમાં કહેલ ગંગાઆર્ષના તિરોધાનના સંવતથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

આ “પ્રાકટ્યવાર્તા”નો વિશેષ વિસ્તાર ગો. શ્રીદારકેશજી ભાવનાવાળા વિ. સં. ૧૭૫૧ના સમયમાં થયો છે. તે તેમાં આપેલા “ગો. શ્રીદારકેશનાથજીના અષ્ટછાપ વિષયક છાપય” આદિથી સમજી શકાય છે. એ સમયે શ્રી હરિરાયજીના પ્રસંગોની પણ તેમાં વૃદ્ધિ થઈ છે.

શ્રી હરિરાયજીએ શ્રીનાથજીના પ્રાકટ્યથી લખે તે ગંગાઆર્ષના તિરોધાન પર્યંતની વાર્તાને કહેલ છે તેની પુષ્ટિ શ્રી હરિરાયજી દ્વારા શ્રવણ કરીને આપના સેવક વિઠ્ઠલનાથ ભટ્ટ પોતાના “કલ્પદ્રુમ”માં આપેલા શ્રી નાથજીના મેવાડ પધારવા પર્યંતના ઇતિહાસથી થઈ રહે છે. “કલ્પદ્રુમ” વિ. સં. ૧૭૨૯માં રચાયેલો હોઈ તેમાં ગંગાઆર્ષના તિરોધાન આદિનાં વૃત્તાંતો પ્રાપ્ત થતાં નથી.

ઉક્ત પ્રકારે “શ્રી ગોવર્ધનનાથજીની પ્રાકટ્ય વાર્તા”નું પ્રાપ્ત થતું આજનું ૩૫ ગો. શ્રી. ગોકુલનાથજી, ગો. શ્રી હરિરાયજી અને ગો. શ્રી દારકેશજી દ્વારા ઉત્તરોત્તર સંપાદિત થતું ગયું છે. અર્થાત્ આચાર્યશ્રી અને શ્રી વિઠ્ઠલેશના સમયમાં શ્રીનાથજીના પ્રાકટ્ય આદિની જે આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત હતી તેને શ્રી ગોકુલેશ વાર્તા આદિમાં કહી હતી. એ પૂરણમદ્દલ ક્ષત્રી, કુંભનદાસ આદિની વાર્તાઓથી જાણી શકાય છે. પુનઃ શ્રીગોકુલેશના એ વચનોના આધારે શ્રીહરિરાયજીએ પોતાના સમય સુધીની ઘટનાઓના તેમાં સમાવેશ કર્યો અને તેને એક સ્વતંત્ર “પ્રાકટ્ય વાર્તા” નામક અન્યથી સમ્પાદિત કરી. ત્યારપછી શ્રીહરિરાયજીના પ્રસિધ્ધ પ્રસંગોનો ગો. શ્રીદારકેશજીએ તેમાં સમાવેશ કર્યો અને અષ્ટછાપ આદિના લીલાત્મક ભાવોને પણ તેમાં પ્રસિધ્ધ કર્યાં. આ પ્રકારે પ્રસ્તુત “વાર્તા” તૈયાર થઈ છે.

“નિજવાર્તા” અને “પ્રાકટ્ય વાર્તા” ના કેટલાક સંવતો જે પ્રાચીન પ્રતોમાં પ્રાપ્ત નથી તે પ્રક્ષિપ્ત અને અપ્રમાણિક પણ છે. “નિજવાર્તા”ની પ્રાચીન પ્રતોમાં કેવલ શ્રીગોપીનાથજી અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનાજ પ્રાકટ્ય સંવતો પ્રાપ્ત છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના પ્રાકટ્ય સંવતને પણ પરોક્ષ રૂપથી ત્યાં આપેલો છે જેમકે—“શ્રીગોપીનાથજીનું પ્રાકટ્ય વિ. સં. ૧૫૬૭ થયું ત્યારે શ્રીઆચાર્યજી ૩૨ વર્ષના હતા.” આમ પ્રાચીનતમ “નિજવાર્તા”માં કેવલ ત્રણ સંવતો જ પ્રાપ્ત છે. જ્યારે આજની મુદ્રિત પ્રતોમાં સંવતોની ભરમાર જોવામાં આવે છે. અતઃ તે બધીજ પ્રક્ષિપ્ત છે. એજ રીતે “પ્રાકટ્ય વાર્તા” માં પણ કેટલીક સંવતો પ્રક્ષિપ્ત છે. “પ્રાકટ્ય વાર્તા” ના વિશ્વસ્ત સંવતોમાં શ્રીહરિરાયજીના સમયના સંવતો જ વિશેષ દૃષ્ટવ્ય છે. એ પહેલાના સંવતોમાં પણ પ્રસિધ્ધ પ્રસિધ્ધ સંવતો ને છોડીને બધાય પ્રક્ષિપ્ત છે. શ્રીનાથજીના પ્રાકટ્ય આદિના સંવતો મુદ્રિત “પ્રાકટ્યવાર્તા” ની અપેક્ષા “કલ્પદ્રુમ” માં કહેલા વધુ પ્રામાણિક લાગે છે + અસ્તુ.

+ “કલ્પદ્રુમ” ની રચના વિ. સં. ૧૭૨૯માં ગો. શ્રીહરિરાયજીના સેવક અને સળતીય નિકટવર્તી વિઠ્ઠલનાથભટ્ટ દ્વારા થયેલી છે. એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તે ગ્રંથના અંતમાં છે. આ ગ્રંથ શ્રીહરિરાયજી દ્વારા શ્રવણ કરેલ વૃત્તાંતોના સંગ્રહ રૂપ છે એમ તેમાં લખેલ છે. એમાં ધણીએક સ્વતંત્ર સંવતો પણ છે જે વિચારણીય છે. આની રચના કૃષ્ણગઢના રાજ માનસિંહને માટે કરવામાં આવી છે એ વાત પણ તેમાં સ્પષ્ટ છે. કૃષ્ણગઢના રાજ્ય સંગ્રહમાં તેની મૂળ પ્રતિ આજ પણ વિદ્યમાન છે. આના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ મારા લખાયેલા અને સંદેશ પ્રેસ અમદાવાદથી પ્રકાશિત “શ્રીહરિરાયજીના જીવન ચરિત્ર”ની પ્રસ્તાવના.

ભાવસિંહુની રચના વિ. સં. ૧૬૮૦ બાદની છે કેમકે તેમાં ચંદાબાઇ અને જહાંગીરનો પ્રસંગ છે.

આમ ૮૪, ૨૫૨ અને અન્ય પ્રાચીન ભાષા-સાહિત્ય આચાર્યશ્રી, શ્રીવિક્રમેશ, શ્રીમોકુદેશ અને શ્રીહરિરાયજી પ્રભૃતિથી પ્રચલિત, વિકસિત, અને સંશોધિત થયેલું ૨૫૪ થઇ રહે છે. આ પ્રકારે તેના ઇતિહાસને બાબમાં પછી હવે તે સાહિત્યની પ્રામાણિકતા ઉપર વિચાર કરીશું.

વાર્તાઓની પ્રામાણિકતા અર્થે તેમાં કહેલા વૈષ્ણવોની ઐતિહાસિકતા તેમ જ તેમનાં ચરિત્ર ૩૫ પ્રસંગોની બાહ્યાભ્યંતર પુષ્ટિ દૃષ્ટવ્ય છે. તેની સાથે તેની પ્રાચીનતમ પ્રતિયોના ઉલ્લેખો પણ વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકે છે. તે સર્વેને અત્રે સારી રીતે અવલોકીશું—

૧. વૈષ્ણવોના નામોની ઐતિહાસિકતા — વાર્તાઓના વૈષ્ણવોના નામોની ઐતિહાસિકતાને સિદ્ધ કરનારા જે અનેક તત્કાલીન પુષ્ટ પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે તે આ રહ્યાં—

૧ શ્રીગુણાંકજીના અનન્ય ૨૫૨ સેવકો પૈકીના અલીખાન પઠાણનું પદ+

આ પદમાં ૮૪ વૈષ્ણવોના નામોની સૂચી આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત છે —

શ્રીવિક્રમલવર નિત્યપ્રતિ ગાઝ, જાહી વિધિ શ્રીવદાવન પાઝં ।	કે મટ માંધો કાસ્મીરી, લિખિ જિનિ સુબોધિની ।
શ્રીવલ્લભ પ્રમુકોં કરોં પ્રગામ, સુમરોં શ્રીગિરિવરધર નામ ।	૧ વરનોં ગુણાંદાસ કે ગુણ, દયા સાગર વર્દિનિ । ૧૩
સુમરોં શ્રીગિરિવરધરણ વર, નિત્ય શરણ શ્રીવલ્લભહરિ ।	પદ્માજી રાવલ વરન હોં, જોષી કહો પુરુષોત્તમ ।
શ્રીવિક્રમેશ કૃપાલ સાગર, ચરણ રજ મસ્તક ધરી ।	૨ જગન્નાથ જોષી સુમિર હો, શ્રીરામદાસજી ઉત્તમ । ૧૪
અવ ગાઝ હોં નિજ જનનકે ગુણ, સૂચિ પત્ર પ્રકટ કરોં ।	ગોવિંદ દુવે વડાલી કે, કૃષ્ણદાસ અધિકારી કહો ।
નિજ ભક્ત ઘોરાસી ભાઈ, અવ નામ તિનકે ઉચ્ચરોં ।	૩ પ્રોહિતજી મીરાંવાઈ કે ભજ રામદાસ હી સુખ લહો । ૧૫
અવ શ્રીહરસાની દાસદામોદર, કહોં હોં એક પ્રથમ હી ।	બુલાજીમિશ્ર સારસ્વત, એક રામાનંદ પંડિત ગનો ।
કૃષ્ણદાસ મેઘન ગાયકે, મુસ્તપાય કે આનંદ લહો ।	૪ એક વૈષ્ણવ વિષ્ણુદાસ છોંપા, જીયાદાસ કૃપા ધનો । ૧૬
કન્નોજ કે એક દાસદામોદર, સંભલવાર હી સુખ લહોં ।	ભગવાનદાસ સીધોત્તરા, કવીરાજ ભાટ બહેં ભાઈ ।
એક પદ્માનામ વિસાલ પ્રાનિ કવિ, કોન કો સમતા કહોં ।	૫ લઘુ એક પુરુષોત્તમદાસ મહામતિ, ધીરજ અનવસર સહે । ૧૭
રઘુનાથ, તુલસાં પાર્વતીકે, ગુણ કહો ચિત્ત લાયકે ।	અવ કહોં શ્રીગોપાલદાસજી નરોડા જાકે છંદ હૈ ।
એક રામદાસજી વડે મીતરિયા, લસત રજો ચાયકે ।	૬ ઓર ક્ષત્રી એક જી સેઠ ચોપડા, જનાર્દન આનંદ હૈ । ૧૮
તહાં સેઠ પુરુષોત્તમ કહો, ગોપાલ બેટા રુકિમિનિ ।	શ્રીમદનગોપાલ પ્રકટ નારાયણ, મદન હી મેં અવતરે ।
તહાં સારસ્વત એક રામદાસજી, કહોં અમ્મા ક્ષત્રાણી ।	૭
સુમરોં ગદાધરદાસ વેણીદાસ, માધવદાસકો ।	૮ ગહડસ્વામી પરમ કહિયે, દેવા કપુર બિરાજહી ।
હરિવંસ પાઠક જાનિયે, ગજનધાવન ગોવિંદદાસકો ।	૯ શ્રીલલિતલાલ ત્રિમંગ મૂરત, મોદ સોં જહાં રાજહી । ૧૯
જહાં બ્રહ્મચારી દાસ નારાયણ, મહાવનમે વસે ।	ક્ષત્રી કનૈયાશાલ નરહરીદાસ, બ્રાહ્મણ વરનિયે ।
તહાં સેઠ દિનકરદાસ કાયસ્થ, દાસ દિનકર જગ લમે ।	૧ શ્લોક ઉત્તમદાસ કહી, હરીદાસ પુષ્કર્ણી કહીયે । ૨૦
કાયસ્થ મુકુંદહી સુમરીએજી, મુકુંદસાગર જિન કિયો ।	સુનો અવ ચોહાણ વડે એક રામદાસ કહાવહી ।
કહિયે જલેટા પ્રમુદાસ હી, એક મન નિશ્ચે હિયો । ૧૦	પ્રથમ વાદરાયણ મટ જનાર્દન પાવહી । ૨૧
સિદ્ધનંદવાસી ભક્ત ઉત્કટ, ભાટ એક પ્રમુદાસ હૈ ।	રાજાદુવે માંધોદુવે દે વિપ્ર અનેકે સંગ લસે ।
ક્ષત્રીજી પુરુષોત્તમદાસ સોમિત, રાજઘાટ નિવાસ હૈ । ૧૧	વ્યાસ રાણા દાસ પિતાંબર મુકુટ મળિ રસમય એસે । ૨૨
કાયસ્થ વરનોં ત્રિપુરદાસ હી ભક્ત રતન ઉદાર હૈ ।	ગોપાલદાસ વ્રજબાસિ, જટાધારી મહા અનુભવ કરે ।
જેમલ પૂરણમલ્લ સોમિત, ચાદવેન્દ્રદાસ કુમ્હાર હૈ । ૧૨	ગોરજા સમરાઈ કહો, નંદલાલ જિનપર હરે । ૨૩

+ આ પદની પ્રાચીનતમ એક પ્રતિ ગા. શ્રીમજ્જીમણીલાલજી મહારાજ કાંશલાના નિજ-સંગ્રહમાં પ્રાપ્ત છે. તે અત્યંત જૂનું છે. આ પદને આજથી લગભગ ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે મહાદેવ રામચંદ્ર બગુપ્ટે નામક એક અન્ય સમગ્રહાયવાળા પુસ્તકવિદેતાએ અમદાવાદથી “ધોળપદસંગ્રહ”નામના ગ્રંથમાં છપાવેલું છે.

કહિં સુર પરમાનંદ છકડ, વાસુદેવ વસ્તાણિયે ।
 બાબાજી વેણુ કૃષ્ણ જાદવદાસકે, ગુણ ગાણે । ૨૪
 ભાગો જી ક્ષત્રાણિ કહેા. એક અચ્યુત આનંદદાસ હૈ ।
 દૂજે જી અચ્યુતદાસ દ્વિજવર, હરિચરણ વિશ્વાસ હૈ । ૨૫
 આનંદ વિશ્વંભરદાસ, શ્યામસુતાર કે ગુણ ગાણે ।
 નાસી અઢેલ સ । નિરંતર, મુંદર હરિ મન લાણે । ૨૬
 દિવાન ઠઠાકે નારાયણદાસ પ્રગટ લુવાળ હૈ ।
 માતા કહિણ સિંહનંદ ક્ષત્રાણી પુત્ર વસ્તલ ગાન હૈ । ૨૭
 કહે સંતદાસ મહા વિરલ આસક્ત નિત ગિરિધરન સે ।
 આનંદ જગતાનંદ દ્વિજવર દિનકર હરિ શરણ સો । ૨૮

કુંભનદાસ મહારસમત્ત જિન પ્રીત પ્રમુ સો સચી ।
 કૃષ્ણદાસ ગ્વાલ કહિં, જિન ગૌ નાહર તે વચી । ૨૯
 ૧ ભક્ત ચોરાસી ભણ, તબ સ્યામ સ્યામા ગાણે ।
 બિનતિ મુને 'અલીખાનકો' વ્રજવાસ કબધોપાણે । ૩૦
 અવ જાત દિન વીતે સબે મેરી આસ કબ ધો પુરહો ।
 કે દીન યા જગમાંજ નિશદિન ત્રાસદિમે ધૂમહી । ૩૧
 યે ભક્ત જન સોં હેત તાહો છિન તુમ્હે જાનહી ।
 જબ વીનકે ગિરિરાજ વૃંદાવિપુનકે સુગ્ધ સાન હી । ૩૨

૨ શ્રી ગોકુલનાથજી રચિત ૮૪ વૈષ્ણવોના સંસ્કૃત નામાવલી— આ 'નામાવલી'ને પૂર્વે સમ્પૂર્ણ ૩૫થી ઉધ્ધૃત કરવામાં આવી છે. એનાથી ઉક્તપદના નામોની સારી રીતે પુષ્ટિ થાય છે.

ઉક્ત ચોરાસી વૈષ્ણવોમાંના મુખ્ય મુખ્ય અને પ્રસિધ્ધ પ્રસિધ્ધ નામોના ઉલ્લેખો તત્કાલીન અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ યદુનાથ દ્વિગ્વિજય— આ ગ્રંથનો પરિચય પૂર્વે આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં નિમ્નાંકિત વૈષ્ણવોનાં નામો પ્રાપ્ત છે.

૧ દામોદરદાસ હરસાની, ૨ કૃષ્ણદાસ મેઘન, ૩ નરહરયતિ, ૪ નારાયણદાસ દિવાન, ૫ દામોદરદાસ સંભરવાલા, ૬ શેઠ પુરુષોત્તમદાસ, ૭ સારસ્વત ભગવાનદાસ, ૮ નરહર ગોડિયા, ૯ રામદાસ, ૧૦ નારાયણદાસ કાયરથ, ૧૧ ભગવાનદાસ ભાતરિયા, ૧૨ રાજદુવે માધાદુવે, ૧૩ એકક્ષત્રાણી મહાવન, ૧૪ સુંદરદાસ માધવદાસ, ૧૫ પદ્મનાભદાસ કોળજ્યા, ૧૬ નારાયણદાસ બ્રહ્મચારી, ૧૭ કુંભનદાસ ગોરવા, ૧૮ રામદાસ પ્રોહિત, ૧૯ પૂર્ણમલ્લ ક્ષત્રી, ૨૦ ગજનનધાવન ક્ષત્રી, ૨૧ હરિવંશ પાઠક, ૨૨ સુરદાસ સારસ્વત, ૨૩ કૃષ્ણદાસ અધિકારી, ૨૪ રામદાસ સાંચારા, ૨૫ રાગાનંદ પંડિત, ૨૬ પરમાનંદ તથા કપૂરક્ષત્રી, ૨૭ કવિરાજ ભાટ, ૨૮ સન્તદાસ ક્ષત્રી, ૨૯ ગોપાલદાસ, ૩૦ ગંગાપાલ ક્ષત્રાણી, ૩૧ ઉત્તમશ્લોકદાસ, ૩૨ અમ્માક્ષત્રાણી, ઇત્યાદિ.

૨ સંસ્કૃતવાર્તા-મણિમાલા— આ ગ્રંથની રચના શ્રીનાથભટ્ટ મહાપતિ દ્વારા થયેલી છે. હવુસુધી એમ મનાતું હતું કે એમની ઉપસ્થિતિ વિ. સં. ૧૭૨૪માં હતી એવું તે ઘણું કરીને શ્રીગોકુલનાથજીના

આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ સં. ૧૭૨૬માં રચાયેલ "કલ્પદ્રુમ"માં પ્રાપ્ત છે તેમજ આ ગ્રંથની પ્રાચીન ચાર પ્રતો પણ મારા જોવામાં આવી છે તેમાં સહુથી વિશેષ પ્રાચીન લગભગ ૨૦૦ વર્ષ ઉપરની એક પ્રતિ મથુરામાં શ્રીગોપાલલાલજી મહારાજના સંગ્રહમાં છે બીજી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ જેટલી પ્રાચીન એક પ્રતિ નાથદ્વારાના સંગ્રહમાં છે ત્રીજી ૧૯૬૦ માં ગો. શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજી મહારાજ કાંકરોલીના શ્રીહરતે લખાયેલી એક પ્રતિ કાંકરોલી સરસ્વતી બંડારમાં છે અને ચોથી ૧૯૪૦ લગભગની લખેલી પ્રતિ કામવનના બંડારમાં છે એમ સુચના મળી છે. તે ઉપરાંત નડીયાદના વલ્લભ ચરિત્રના લેખક લલ્લુભાઈ જળને પણ આની કેટલીક પ્રતો પ્રાપ્ત થઈ હતી જેનો ઉલ્લેખ "વલ્લભ ચરિત્રમાં" તેમણે કર્યો છે.

આ ગ્રંથની બે હસ્તલિખિત પ્રતિઓ કાંકરોલી વિદ્યાવિભાગ સરસ્વતી બંડારમાં ઉપલબ્ધ છે. શ્રીનાથમહાપતિ શ્રીગુસાઈજીના સેવક હતા તેના અનુસંધાનમાં તેમનું આ પદ અત્રે દૃષ્ટવ્ય છે.—

પ્રગટે શ્રી વિઠ્ઠલ વ્રજકે નાથ ।

પંચ શબ્દ ધુનિ ષજત વઘાઈ નિજજન મયે સનાથ ।

મંગલ કલસ લિપ વ્રજ ભામિનિ ગાવત ગીત સુગાથ ।

સકલ મનોરથ મયે 'નાથ' કે નિજપદ ધરેજુ માથ ।

આમનાં શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાઈજી સિવાયનાં શ્રીગોકુલનાથજી આદિ કોઈ પણ બાળકોનાં પદ મળતાં નથી. એમનાં લીલા વિષયક બહુ સુંદર કવિતો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. એમની 'મણિમાલા' માં શ્રીગોકુલનાથજીનું નામ પણ નથી.

સમકાલીન હતા પરંતુ હવે તેમનાં મળી આવતાં પદોથી તેઓ શ્રી ગુણાધિજીના સેવક હતા એમ નિશ્ચિત થાય છે તેથી તેમની આ “મણિમાલા” મૂળ પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓના અનુવાદરૂપ હોઈ વિશેષ પ્રાચીન અને પ્રામાણિક હશે છે. એમણે પૂર્વોક્ત પ્રસંગાત્મક વાર્તાઓનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે, તેમાં ૮૪, ૨૫૨ તેમજ નિર્ણવાર્તા આદિના પણ અનેક પ્રસંગો આ પ્રકારે પ્રાપ્ત છે—

૧ દામોદરદાસ હરસાની શ્લોક ૮૭, ૨ કૃષ્ણદાસ મેઘન શ્લોક ૧૦૫, ૩ દામોદરદાસ સંભલવારે ૧૦૫ થી ૨૦૫, ૪ પદ્મનાભદાસ, તુલસી, ૬ પારવતી, ૭ રઘુનાથદાસ ૮ રંગે, ૯ પુરુષોત્તમદાસ શેઠ કાશી. ૧૦ રૂકમણી, ૧૧ રામદાસ, ૧૨ ગદાધરદાસ, ૧૩ વેણી માધવદાસ, ૧૪ અમ્માક્ષત્રાણી, ૧૫ હરિવંશ પાઠક ૧૬ ગોવિંદદાસ ભદ્રા, ૧૭ નારાયણદાસ અક્ષયારી, ૧૮ દિનકરદાસ ક્ષત્રી, ૧૯ મુકુન્દદાસ, ૨૦ પ્રભુદાસજલોટા ૨૧ કૃષ્ણદેવરાજ. ૨૨ મહાવતનીક્ષત્રાણી, ૨૩ દેવાકપૂર, ૨૪ પુરુષોત્તમદાસ, ૨૫ ત્રિપુરદાસ કાયસ્થ, ૨૬ પૂર્ણમદ્ભ, ૨૭ યાદવેન્દ્ર કુંભાર. ૨૮ ગુણાધિદાસ, ૨૯ પદ્મારાવલ, ૩૦ માવજી પટેલ, ૩૧ નરહરી સંન્યાસી, ૩૨ વેણી કાઠારી ૩૩ ભાષાનાથ કાઠારી, ૩૪ હરજીકાઠારી, ૩૫ ગોપાલદાસ, ૩૬ સુન્દરદાસ ૩૭ માધોદાસ, ૩૮ પુરુષોત્તમ જોષી, ૩૯ જગન્નાથ જોષી, ૪૦ નરહરિ જોષી, ૪૧ રાણાવ્યાસ, ૪૨ નરહરિ જોષી (બીજો પ્રસંગ) ૪૩ મહીધર (બીજો પ્રસંગ), ૪૪ જગન્નાથ જોષી (બીજો પ્રસંગ) ૪૫ રાણાવ્યાસ (બીજો પ્રસંગ) ૪૬ રામદાસ સાંચારા ૪૭ ગોવિન્દ દુવે સાંચારા. ૪૮ અધિકારી કૃષ્ણદાસ, ૪૯ રામદાસ, મીરાંકે પ્રાહિત, ૫૦ બુદ્ધામિશ્વસારસ્વત, ૫૧ રામાનન્દ પંડિત, ૫૨ વિષ્ણુદાસ છીંપા, ૫૩ જ્યદાસ કપુરક્ષત્રી, ૫૪ ભગવાનદાસ સાંચારા, ૫૫ રામદુવે માધોદુવે, ૫૬ ગોરજી સમરાઈ, ૫૭ પરમાનન્દદાસ, ૫૮ સુરદાસ- (અષ્ટ છાપના) ૫૯ બાબા વેણુ, કૃષ્ણદાસ ધવરી, જદો ખવાસ, ૬૦ વાસુદેવદાસ છકડા, ૬૧ હનુમાનજીની વાર્તા (પ્રભુચરિત ચિંતોમણી વાળી) ૬૨ દામોદરદાસ (બીજો પ્રસંગ), ૬૩ હરિવંશ ૬૪ ગોપીનાથજીનો પ્રસંગ, ૬૫ અવધૂતદાસ તથા નરહરિ, ૬૬ મધુસૂદનદાસ જોડ ૬૭ પુનીવાલી આહાણી, ૬૮ આનન્દદાસ વિશ્વંભરદાસ, ૬૯ એક આહાણી, ૭૦ શ્યામદાસ સુથાર ૭૧ નારાયણદાસ લુવાણા, ૭૨ પ્રભુદાસ ભાટ ૭૩ નારાયણદાસ દિવાન, ૭૪ યદુનાથદાસ ક્ષત્રી ૭૫ અન્યમાગીપિ કોમિય એક વૈષ્ણવ, ૭૬ માધવભટ્ટ કાશ્મીરી ૭૭ રૂપચંદનદા ૭૮ ગોકુલની બેઠકનું ચરિત, ૭૯ એક આહાણી ૮૦ ભગવાનદાસ ૮૧ પરદાવાલી રાની, ૮૨ દામોદરદાસની માતા ૮૩ સિંહનંદ ક્ષત્રાણી, ૮૪ ઉત્તમશ્લોકદાસ, ૮૫ અન્યુતદાસ આહાણ, ૮૬ કનૈયાલાલ ક્ષત્રી ૮૭ રામદાસ ચૌહાણ ૮૮ બાદરાયણદાસ પુઠ્ઠરણા ૮૯ કૃષ્ણદાસ આહાણ, ૯૦ જ્ઞાનચંદ ૯૧ હરિદાસ ૯૨ માણિક્યન્દ, ૯૩ જગતાનન્દ, ૯૪ સ્ત્રીપુરુષક્ષત્રી, ૯૫ કવિરાજ ભાટ લઘુ પુરુષોત્તમ, ૯૬ જનાર્દન ચોપડા, ૯૭ ગદુસ્વામી, ૯૮ નારાયણદાસ ૯૯ ગોપાલદાસ જટાધારી ૧૦૦ ચિત્રલદાસ, ૧૦૧ જયમલરાજ, ૧૦૨ હરિદાસ બનિયા, ૧૦૩ માધોદાસ ભટ્ટ નાગર (પૃથક) ૧૦૪ કાયસ્થ વિરક્ત ૧૦૫, કૃષ્ણદાસ કાયસ્થ, ૧૦૬ જનાર્દનદાસ ગોપાલદાસ, ૧૦૭ સન્તદાસ, ૧૦૮ કૃષ્ણદાસી, નરહરી (બીજા પ્રસંગ) ૧૦૯ વેણીકાઠારી (બીજો પ્રસંગ) ૧૧૦ ગોપાલદાસ, ૧૧૧ એક પ્રજવાસીની વધુ ૧૧૨ નાગજી ભટ્ટ ૧૧૩ રૂપમરાઈદાસ, ૧૧૪ માધવદાસ કાણુલ, ૧૧૫ ગોપીનાથ ગ્વાલ (બી. પ્રસંગ) ૧૧૬ પાથો ગુજરી (પૃથક), ૧૧૭ રમાર્ત આહાણ, ૧૧૮ ચન્દનવાલે વૈષ્ણવ, ૧૧૯ ગણેશવ્યાસ, ૧૨૦ ગોવિન્દસ્વામી, ૧૨૧ કાન્દલાઈ, ૧૨૨ અલીખાન, ૧૨૩ જનાર્દનદાસ, ૧૨૪ સદુપાંડે ૧૨૫ મિશ્રીવાળો આહાણ પ્રત્યાદિ—

૩ ભક્તમાલુ—આ ગ્રંથની રચના ‘નાભાજી’ દ્વારા થયેલી છે. એમાં ૮૪, ૨૫૨ માંના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવોનાં નિર્માકિત નામો પ્રાપ્ત છે—

૧ સુર, ૨ પરમાનન્દ, ૩ કૃષ્ણદાસ અધિકારી, ૪ અવધૂતદાસ, ૫ કટહરિયા, ૬ બાબા (હરિવંશ) ૭ કુંભનદાસ, ૮ અક્ષદાસ ૯ ચતુર બિહારી, ૧૦ ગોવિંદ ૧૧ પ્રિય દયાલ, ૧૨ રાજ આશકરણ, ૧૩ ભીષ્મ, ૧૪ રઘુનાથ ૧૫ ગોપીનાથ ૧૬ યદુનંદન, ૧૭ ભગવાનદાસ, ૧૮ મુકુન્દ, ૧૯ અવ-ભૂજ, ૨૦ વિષ્ણુદાસ. ૨૧ ગદા, ૨૨, ધૈર્ય, ૨૩ તુલસી ૨૪ નંદદાસ, ૨૫ બડા કૃષ્ણદાસ, ૨૬

ક ૨૫૨ વૈષ્ણવોની વાર્તાનાં નામો છે :

પૃથ્વીસિંહ, ૨૭ રતનાવલી, ૨૮ છીત સ્વામી, ૨૯ જન ભગવાન ૩૦ સ્યામદાસ, ૩૧ લાખા, ૩૨ પ્રેમનિધિ, ૩૩ કાન્હરદાસ, ૩૪ રામરાય.

આ નામોમાં આ ચિન્હ વાળાં નામો રપર વૈષ્ણવો માંનાં છે બ્યારે અન્ય ચોરાશીમાંનાં છે.

૪ શ્રી ગોકુલનાથજીનાં સંદૂત વચનામૃતો—૧ નાગજીભાઈ ૨ ભાણુદાસ ૩ માધોદાસ, ૪ રઘુનાથદાસ, ૫ રાધવદાસ, ૬ જમનાદાસ, ૭ દામોદરદાસ હરસાની, ૮ રૂપ મુરારી, ૯ નારાયણ દાસ અક્ષયારી ૧૦ રૂકમણી બાઈ કાશી ૧૧ કૃષ્ણસ્વામી, ૧૨ હરિવંશ, ૧૩ પરમાનંદ દાસ, ૧૪ ગોપાલ દાસ, ૧૫ વિષ્ણુદાસ છીપા, ૧૬ તન્દદાસ, ૧૭ ધ્યાનદાસ ૧૮ રાણી દુર્ગાવતી, ૧૯ રસપ્રાન ૨૦ નિહાલચંદ ૨૧ ઇત્યાદિ.

અન્યની એક અપૂર્ણ પ્રતિ જેમને વજ્રમાંથી મળી છે અને જેનો લેખન સમય શ્રી ગોકુલેશજીના પુત્ર શ્રી વિક્રમેશ રાયજીની ઉપસ્થિતિ કાલેનો અર્થાત વિ. સં. ૧૭૦૦ની આસપાસનો છે તેમાંથી આ નામો ઉપ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ચિન્હ વાળાં નામો રપર પૈકીનાં છે.

૫ શ્રીવર વાક્યામૃતરસ રત્ન કોષ—આ અન્ય શ્રી ગોકુલનાથજીના વચનામૃતના બૃહદ સંગ્રહ રૂપ છે. એમાં વાર્તાઓનાં નિર્માકિત નામો પ્રાપ્ત છે—આ અન્ય અપૂર્ણ રૂપથી કાંકરોલી સરસ્વતી ભંડારમાં ઉપ લગ્ન છે. તેનો વિશેષ પરિચય વિ. સં. ૨૦૦૦ ના વર્ષના દિવ્યાદર્શના અંકોમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમાં આ ચિન્હ વાળા પ્રાપ્ત નામો રપર નાં છે—

અન્યમાં આવેલાં નામો પૈકીના મુખ્ય નામો આ છે—

૧ અલિપ્રાન, ૨ ર બેટી ખાનખદી, ૩ ધ્યાનદાસ, ૪ ગોવિંદસ્વામી, ૫ ચાચાજી, ૬ ગોવિંદ દુવે, ૭, દિનકર શેઠ ૮ પ્રભુદાસ જલોટા ૯ વત્સા ભટ્ટ, ૧૦ દામોદર ૧૧ સુરદાસજી, ૧૨ રાણા વ્યાસ, ૧૩ જગન્નાથ જોશી, ૧૪ નાગજી ભાઈ, ૧૫ દામોદરદાસ સંભજવાળા, ૧૬ પુરુષોત્તમદાસ સેઠ, ૧૭ ચન્દા બાઈ ૧૮ પરમાનંદદાસજી વિગેરે.

૬ પરમાનંદ સાગરની એક પ્રાચીન પ્રતિ - આ પ્રતિ વિ. સં. ૧૬૬૦ ની આસપાસ લખાયેલી છે. તેમાં પ્રારંભમાં “શ્રીગિરિધરજીલોચિજયતુ” એમ લખેલું છે. આ શ્રીગિરિધરજી તે શ્રીગુસાંઈજીના પ્રથમ પુત્ર હતા. અને તેમના જ સેવક દ્વારા આ પુસ્તક લખાયેલું છે. એની પુષ્ટિ તે અન્યના અન્તમાં આપેલા આ ઐતિહ્ય ઉલ્લેખથી થાય છે—

“બાદરાયણ પુષ્કરના મોરબીમાં રહેતા જેણે દારકા મધ્યે શ્રીઆચાર્યજીને શ્રીમુખે માસ ૧૩ તાંઈ શ્રીભાગવત સાંભળ્યું. તેહનો દિકરો લક્ષ્મીદાસ શ્રીગુસાંઈજીના સેવક; લક્ષ્મીદાસની માતા બાઈ બંબી શ્રી આચાર્યજીની સેવક, શ્રીઅક્ષાજીની દારકામાં પરચારફી કરતાં તે, લક્ષ્મીદાસના બેટા હરજીવન તથા દામજી નગરમાં રહે છે.”

આ ઉદ્ધરણથી શ્રીમહાપ્રભુના ૮૪માંના સેવક બાદરાયણદાસના વંશની ત્રણ પેઢીનો પરિચય મળી રહે છે. બાદરાયણદાસની ત્રીજી પેઢીમાં હરજીવન તથા દામજી નગર (જામનગર)માં આ પુસ્તક લખાયું ત્યારે રહેતા હતા. એમ “રહે છે” એ વર્તમાન કાલની ક્રિયાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એથી શ્રીમહાપ્રભુજીની ત્રીજી પેઢીએ શ્રીગિરિધરજી આવતા હોઈ આ પુસ્તક તેમના આચાર્યકાલમાં તેમના જ કોઈ સેવક દ્વારા લખાયેલું છે એમ નિશ્ચિત થાય છે માટે જ “શ્રીગિરિધરજીલોચિજયતુ” એમ પ્રારંભમાં લખેલું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અન્યમાં ૮૪ વાર્તામાંના નિર્માકિત વૈષ્ણવોના સંક્ષિપ્ત પરિચય અપૂર્ણ સૂચી રૂપથી આપવામાં આવ્યો છે—૧ કૃષ્ણદાસ મેઘન ૨ દામોદરદાસ કાત્રી હરસાનીયા ૩ મોટા રામદાસજી ૪ રામાનંદ પંડિત થાનેશ્વરના ૫ ગજજનધાવન ૬ ગોવિંદદાસ ભદ્રા ૭ માધવદાસ ૮ રામદાસ ૯ કૃષ્ણદાસ અધિકારી ૧૦ પદ્માભદ્રાસ ૧૧ દામોદરદાસ ૧૨ નરહરિદાસ ૧૩ પ્રભુદાસ ભાટ ૧૪ સન્તદાસ ઇત્યાદિ.

આ અન્ય કાંકરોલી સરસ્વતી ભંડારમાં પ્રાપ્ત છે. એને મે' તથા પાટણના ઇતિહાસવેત્તા શ્રીયુત રામભાલ મોદી બાદિએ જાતે જોયેલ છે. શ્રીયુત મોદી એ ઉક્ત ઉદ્ધરણ ઉપર એક લેખ પણ “અનુગ્રહ”માં આપેલ છે.

પ્રાકટ્ય સિદ્ધાંત—આ ગ્રન્થ ચતુર્થ પુત્ર શ્રી ગોકુલનાથજીના સેવક ગોપાલદાસ વ્યારા વાળાને રચેલો છે. તેમાં સમય વિ. સં. ૧૭૧૦ની આસપાસનો છે. તેમાં ૮૪, ૨૫૨માંના વૈષ્ણવોનાં નિમ્નાંકિત નામો ઘેડાક પરિચયની સાથે પ્રાપ્ત છે.

૧ દામોદરદાસ હરસોની, ૨ કૃષ્ણદાસ મેઘન, ૩ રામદાસ ૪ જીવજીદાસ, ૫ શેઠ દીનકરદાસ, ૬ પ્રભુદાસ જલોટા, ૭ કવિરાજ ભાટ, ૮ પ્રભુદાસ ભાટ, ૯ અચ્યુતદાસ, ૧૦ ગોવિંદદાસ, ૧૧ ગોપાલદાસ છટોડા ૧૨ ગોપાલદાસ ૧૩ બાબાવેણુ, ગગરી, કૃષ્ણદાસ આદિ ૧૪ વિક્રમદાસ ૧૫ માધોદાસ ૧૬ ગોરજી સમરાઇ. ૧૭ કાન્હરદાસ, ૧૮ નરહરિ ૧૯ રાઘવદાસ ૨૦ ગદાધર ૨૧ ગુંસાઈદાસ ૨૨ વાસુદેવ જકડા ૨૩ રામાનંદ પંડિત, ૨૪ જગન્નાથ, ૨૫ વિષ્ણુદાસ છીંપા ૨૬ ગોવિંદ દુવે ૨૭ માધો દુવે ૨૮ નરહર જોશી ૨૯ નારાયણદાસ, ૩૦ જગન્નદાસ જોષી, ૩૧ જોષી ની માતા, ૩૨ નરહરિદાસ, ૩૩ જોષી પુરુષોત્તમ ૩૪ કૃષ્ણભટ્ટ, ૩૫ ૩૬ રાગદુવે, ઉત્તમશ્લોકદાસ, ૩૭ રાણાવ્યાસ, ૩૮ રામદાસ, ૩૯ મુકુન્દદાસ, ૪૦ પદ્મારાવલ, ૪૧ દામોદર સંભરવાલા, ૪૩ પદ્મનાભકન્નોજીયા ૪૩ તુલસાં, ૪૪ રઘુનાથ ૪૫ પાર્વતી, ૪૬ શેઠ પુરુષોત્તમદાસ ૪૭ રૂકમણી, ૪૮ ગોપાલદાસ, ૪૯ રામદાસ સારસ્વત, ૫૦ હરિવંશ પાંક, ૫૧ વેણીદાસ માધોદાસ, ૫૨ જનાર્દનદાસ, ૫૩ રમેશચાણી, ૫૪ પૂરણભટ્ટ, ૫૫ પુરુષોત્તમદાસ સ્ત્રીપુરુષ, ૫૬ જગન્નવાવન ૫૭ ભગવાનદાસ, સારસ્વત, ૫૮ જુલામિશ્ર, ૫૯ અમ્માક્ષત્રાણી, ૬૦ વિશ્વંભરદાસ, ૬૧ ત્રિપુરદાસ, ૬૨ રામદાસ, ૬૩ બાદરાયણ દાસ, ૬૪ બડારામદાસ, ૬૫ નરહરિદાસ, ૬૬ રામદાસ, ૬૭ માધવભટ્ટ, ૬૮ વત્સાભટ્ટ ૬૯ નારાયણદાસ અક્ષયારી ૭૦ નરહર ગોડિયા, ૭૧ સુરદાસ ૭૨ પરમાનંદ, ૭૩ જનકવેંદ્ર સુતાર. ૭૪ શ્રભટ્ટ સનોડીયા ૭૫ સદ્, નરો ઇત્યાદિ.

શ્રીગોકુલનાથજીના સેવક હોવાના સંબંધ ગોપાલદાસના ઉક્ત કથનોનો સંબંધ શ્રીગોકુલનાથજીના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ વચનોથી રહેલો સંભવ છે. જેમકે કવિ સ્વયં કહે છે કે—“મેં લખ્યું છે શ્રીમહાપ્રભુના વચનને અનુસાર.”

અતઃ તેમના કહેલાં નામોના વિશ્વરતના સમજી શકાય તેમ છે. બીજી રીતે પણ તે નામોની પુષ્ટિ શ્રીગોકુલેશ પ્રભૂતિનાં પૂર્વોક્ત વચનોથી પણ થાય છે એથી તેમાં સંદેહ રહેતો નથી.

ઉક્ત નામોની ઐતિહાસિક પુષ્ટિમાં હવે અત્રે તેમના વંશ વસ્તુ રચનાદિનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

૧ દામોદરદાસ હરસાણી—એ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રથમ અને મુખ્ય સેવક હતા. એમનો ઉલ્લેખ શ્રીગુણાંકજીએ “શૃંગારરસ મંડન” નામની પોતાની સંસ્કૃત રચનામાં આ રીતે કર્યો છે—“ગસ્માત્ સહાયમુનો દામોદરદાસ”

તદતિરિક્ત તેમના પદો અને બેઠકો આદિ પણ સમ્પ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત સિકંદર લોદી દ્વારા આચાર્યશ્રીના લેવાયલા પ્રાચીન ચિત્રમાં પણ આ ચિત્ર છે.

૨ કૃષ્ણદાસ મેઘન—કૃષ્ણદાસના નામનો ઉલ્લેખ સ્વયં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ બ્રહ્મકાવ્યના પ્રાકૃતને આપેલ વૃત્તિપત્રકમાં આ રીતે કર્યો છે:—

વિદ્વદ્ભિઃ કિલ્લ કૃષ્ણદાસેક મુલ્લેઃ શિષ્યૈરેનકૈ વૃત્તઃ ।

સોદં શ્રીવદરીવનાન્તમગમં શુકં શકાન્દે તથા ।

દેવામ્ભઃ પતિ મૂ મિતે મહ નરનારાયણં વીક્ષિતું ।

તત્ર વ્યાસમુનીશઃ સંહતિરમદાકસ્મિકી મે શુભા । ।

તદુપરાંત ઉક્ત ચિત્રમાં પણ તેમનું ચિત્ર પ્રાપ્ત છે. ૩. **દામોદરદાસ સંભરવાલા**—એમના આરાધ્ય શ્રી. દારકાધીશજી આજ કાંકરોલીના તૃતીય ગૃહમાં વિદ્યમાન છે. એમનો વિશેષ પરિચય ‘શ્રી દારકાધીશજી’

* આ ગ્રન્થનું ત્રીજું ગ્રંથ ‘માંગલ્ય અનુગ્રહ ગ્રન્થ ૪ અંક ૧-૨માં પ્રકાશિત થયું છે. એમાં નિજવાર્તા આદિના પણ ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત છે.

ગોપાલદાસનો રચેલો એક તત્ત્વાર્થબોધ નામનો ગ્રંથ પણ મારા જ્ઞેષ્ઠામાં આવ્યો છે. તે શુભરાત્રી ગદ્યલખામાં છે તેમાં પણ શ્રી મહાપ્રભુ આદિ ના ઘણા સેવકોનાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાકટ્ય-વાર્તા' (કાંકરોલીથી પ્રકાશિત)માં મળી રહે છે. ૪ પદ્મનાભદાસ—એમના આરાધ્ય શ્રી મથુરા-
 ધીશજી આજ કાટાના પ્રથમ ગૃહમાં વિદ્યમાન છે. એમના રચેલાં અનેક પદો સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૫ તુલસા—
 એમના આરાધ્ય છાંટા મથુરેશજી આજ કાટામાં વિદ્યમાન છે. ૬ રંગે—એમના આરાધ્ય શ્રી બાલકૃષ્ણજી
 આજ મુંબઈમાં વિદ્યમાન છે. ૭ પુરુષોત્તમદાસ—એમનું ઘર કાશીમાં વિદ્યમાન છે. ત્યાં શ્રી મહાપ્રજ્વળની
 બેઠક પણ છે. એમના હાકુરજી શ્રી મદનમોહનજી ગોકુલના કટરાવાળા મંદિરમાં બિરાજે છે. *
 રૂકમણિ—એમનો ઉલ્લેખ શ્રી ગોકુલનાથજીના વચનોમાં પ્રાપ્ત છે. ૮ ગોપાલદાસ—એમની 'લલના'
 નામક રચનાઓ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૧૦ રામદાસ—એમના આરાધ્ય શ્રી નવનીતપ્રિયજી આજ શ્રીગોકુલમાં
 'રામ હાકુર'ના નામથી વિદ્યમાન છે. ૧૧ ગદાધરદાસ કપિલ—એમના આરાધ્ય શ્રી મદનમોહનજી આજ
 જામનગરમાં વિદ્યમાન છે. તદુપરાંત એમના 'શ્રી ગોવિંદ પદ પદ્મ શિર પર બિરાજમાન' આદિ પદો
 પણ પ્રાપ્ત છે. ૧૨ માધવદાસ—એમના આરાધ્ય શ્રી બાલકૃષ્ણજી આજ શ્રીગોકુલમાં વિદ્યમાન છે. તદુપરાંત
 એમણે સમર્પેલી મોતીની માળા, જેનો વાર્તામાં ઉલ્લેખ છે તે આજ 'માધવદાસ'ના નામથી જ શ્રીનાથદ્વારામાં
 શ્રીનવનીતપ્રિયજીને ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૩ હરિવંશ પાઠક—એમના આરાધ્ય શ્રી નવનીતપ્રિયજી આજ
 કાટામાં વિદ્યમાન છે. ૧૪ ગોવિંદદાસ ભટ્ટા—એમના આરાધ્ય શ્રી મથુરાનાથજી આજ કાંકરોલીમાં વિદ્ય-
 માન છે. ૧૫ અમ્મા ક્ષત્રાણી—એમના આરાધ્ય શ્રી બાલકૃષ્ણજી શ્રી નાથદ્વારામાં નવનીતપ્રિયજીની પાસે
 બિરાજે છે. ૧૬ ગજજનધાવન—એમના આરાધ્ય શ્રી નવનીતપ્રિયજી શ્રીનાથદ્વારામાં વિદ્યમાન છે. ૧૭
 નારાયણદાસ બ્રહ્મચારી—એમના આરાધ્ય શ્રી ગોકુલચંદ્રમાજી આજ કામવનમાં પાંચમા ગૃહમાં બિરાજે
 છે. ૧૮ જયદાસ ક્ષત્રી—એમના આરાધ્ય શ્રી લાડલેશજી આજ બરહાનપુરમાં વિદ્યમાન છે. ૧૯ દેવાકપૂર—
 એમના આરાધ્ય શ્રી લલિતત્રિભંગીજી આજ મુંબઈમાં બિરાજે છે. ૨૦ મુકુન્દદાસ કાયસ્થ—એમનો
 'મુકુન્દસાગર' નામની રચના છે. (હવું સુધી આ રચનાની એક જ લીટી 'વાર્તા' દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ છે.
 તે લીટી આ છે. 'સ્વામી સોં નિજ અર્થ દિ વાહેં, નિર્દન ભક્તિ અવનાહેં ।') ૨૧ પ્રભુદાસ જલોટા—એમના
 આરાધ્ય શ્રીમદનમોહનજી શ્રીગોકુલમાં વિદ્યમાન છે. ૨૨ ત્રિપુરદાસ કાયસ્થ—એમની રચના સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત
 છે. ૨૩ ગુસાંઈદાસ—એમના આરાધ્ય શ્રીમદનમોહનજી જ્ઞાપુરામાં વિદ્યમાન છે. ૨૪ માધોભટ્ટ—એમના
 હાથની લખેલી શ્રીસુબોધિની સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. તદુપરાંત તત્કાલીન ઉક્ત પ્રાચીન ચિત્રમાં તેમનું પણ ચિત્ર
 પ્રાપ્ત છે. ૨૫ ગોપાલદાસ—વાંસવાડાના, એમના આરાધ્ય શ્રીમદનમોહનજી શ્રીગોકુલમાં છે. ૨૬ પદ્મારાવલ—
 એમના આરાધ્ય "શ્રીઅષ્ટભૂતજી" વીરમગામમાં વિદ્યમાન છે. ૨૭ જગન્નાથ જોષી—એમનું ઘર તથા
 એમના શ્રીહાકુરજી તેમના વંશના હસ્તગત બેરાલુ-ગુજરાતમાં છે. ૨૮ નરહર જોષી—એમનું ઘર તેમજ એમનો વંશ
 વિદ્યમાન છે. ૨૯ બાબાવેલું—એમના આરાધ્ય શ્રીકલ્યાણુરાયજી વડોદરામાં વિદ્યમાન છે. ૩૦ કૃષ્ણદાસઘઘરી
 એમનાં પદો સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૩૧ જગતાનન્દ—એમના સેવનીય શ્રીમદન મોહનજી શ્રી ગિરિરાજજીમાં
 વિદ્યમાન છે. ૩૨ એકક્ષત્રાણી—એમના આરાધ્ય શ્રી બાલકૃષ્ણજી શ્રી ગોકુલમાં છે. ૩૩ એકક્ષત્રાણી—એમના
 આરાધ્ય શ્રી બાલકૃષ્ણજી શ્રીજ્ઞદારમાં છે. ૩૪ ગોરજી સમરાઈ—એમના આરાધ્ય શ્રી દામોદરજી જુનાગઢમાં
 છે. ૩૫ કૃષ્ણદાસી—એમની 'રૂકમણી મંગલ' તથા 'શરદનિશા' સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૩૬ રામદાસજી
 એમના પદ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૩૭ વિષ્ણુદાસ છીપા—એમનાં પદ સમ્પ્રદાયમાં ગવાય છે. ૩૮
 જયજીદાસ ક્ષત્રી એમનાં પદ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૩૯ ભગવાનદાસ હાજીપુર—એમને ત્યાં આજ
 પણ શ્રી આચાર્યજીની બેઠક વિદ્યમાન છે. ૪૦ અચ્યુતદાસ ગૌડ—એમના આરાધ્ય 'શ્રી મદન મોહનજી'
 શ્રી નાથદ્વારામાં પ્રાપ્ત છે. ૪૧ વીરબાઈ કાયસ્થ—એમના આરાધ્ય 'શ્રી કપુરરાયજી' વડોદરામાં વિદ્યમાન
 છે. ૪૨ લકુષ્ણપુરુષોત્તમદાસ—એમનાં કવિત સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૪૩ ગોપાલદાસ ક્ષત્રી—એમનાં રચેલા
 'ચોખરા' સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૪૪ કનૈયાશાલ ક્ષત્રી—એમનાં રચેલાં પદ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૪૫

નરહરિદાસ ગોડિયા— એમના આરાધ્ય શ્રી મદનમોહનજી કામવનમાં પ્રાપ્ત છે. ૪૬ **બાદશાહજીદાસ**—એમનો વંશ મેરવીમાં વિદ્યમાન છે. ૪૭ **સદ્ગુપ્ત**—એમનું ઘર તથા એમનો વંશ આન્ધોરમાં વિદ્યમાન છે. એમને ત્યાં આચાર્યશ્રીની બેઠક પણ છે. ૪૮ **ગોપાલદાસ નરોડા** એમના ગુજરાતી ચોખરા તથા એમનું ઘર નરોડામાં વિદ્યમાન છે. ત્યાં આચાર્યશ્રીની બેઠક છે. ૪૯ **સૂરદાસ**—એમની અનેક રચનાઓ પ્રાપ્ત છે. ૫૦ **પરમાનંદદાસ**—એમનો પરમાનંદ સાગર સમ્પ્રદાયમાં ઉપસન્ન છે. ૫૧ **કુંભનદાસ**—એમનો વંશ, તથા ઘર ‘જમનાવતા’માં પ્રાપ્ત છે. એમની રચનાઓ પણ પ્રાપ્ત છે. ૫૨ **કૃષ્ણદાસ અધિકારી**—એમનું ઘર ‘ચરોલા’ ગુજરાતમાં પ્રાપ્ત છે. એમની રચનાઓ પણ ઉપસન્ન છે.

૨૫૨ વૈષ્ણવોના મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓનાં પ્રાપ્ત ઐતિહાસ્યૂત્રો

૧ **નાગજીભાઈ**—એમના વંશમાં ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત્ત કૈશવહર્ષદ અને હરિહર્ષદરાય ધ્રુવઆદિ હમણાં સુધિ વિદ્યમાન હતા. એમનું ઘર ગોધરામાં શ્રી ગુસાંઈજીની બેઠક રૂપથી પ્રસિદ્ધ છે. એમની અમુક સંસ્કૃત ઉત્કૃષ્ટ રચના પણ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૨ **મહીબર દેસાઈ**—એમનું ઘર ‘અલીબુ’ (ગુજરાત)માં શ્રી ગુસાંઈજીની બેઠકના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એમનો વંશ પણ વિદ્યમાન છે. ૩ **ભગવાનદાસ ભિતરિયા**—એમનાં પદ સમ્પ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૪ **ગોવિંદ સ્વામી**—૫ છીત સ્વામી, ૬ ચતુર્ભુજદાસ, ૭ ચતુર્ભુજ મિશ્ર ૮ ચતુર બિહારી-૯ નંદદાસ, ૧૦ ચંદુનાથદાસ-૧૧ જ્ઞાનચંદ, ૧૨ ભૈયા રૂપમુરારી, -૧૩ રસખાન-૧૪ ગોપાલદાસ રૂપપુરી-૧૫ બ્રહ્મદાસ, -૧૬ ગંગાખાઈ, ૧૭ દયાલા, -૧૮ મેહાલીમર-૧૯ રાજભીમ-૨૦ ચતુર્ભુજ દાસ, -(વાર્તા-સં. ૧૫૬), ૨૧ ધોંધી, -૨૨ યાદવેન્દ-૨૩ મયુરામલ, ૨૪ પર્યતસેન, -૨૫ સગુણદાસ, ૨૬ મેરારી આચાર્ય, -૨૭ અદ્ભુત દાસ-૨૮ તાનસેન-૨૯ પૃથ્વીસિંહ, -૩૦ ભગવાન હિત રામરાય, ૩૧ તુલસીદાસ સારસ્વત (આત્મા લાલજી; એમનો વંશ પણ છે) ૩૨ ઋષિ કેશ, ૩૩ બડા કૃષ્ણદાસ આ સર્વેનાં પદો સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. તે ઉપરાંત- છીત સ્વામી-એમનો વંશ અને પદ પ્રાપ્ત છે. ૩૫ **કૃષ્ણભટ્ટ** એમના આરાધ્ય ‘શ્રી બાલ કૃષ્ણજી’ રાજકોટમાં વિદ્યમાન છે. ૩૬ ચાચા **હરિવંશજી**—એમનો ઉલ્લેખ શ્રી ગુસાંઈજીએ પૂર્વોક્ત “શંગાર રસ મંડન” માં કર્યો છે. ૩૭ **અલીખાન**—એમની રચનાઓ પ્રાપ્ત છે તથા તેમના સેવ્ય શ્રી ઠાકુરજી ‘શ્રી મદનમોહનજી’ મુંબાઈમાં છે. ૩૮ **કટહરીયા**—એમનાં પદ પ્રાપ્ત છે તથા શ્રી ઠાકુરજી શ્રી બાલકૃષ્ણજી મુંબાઈમાં છે. ૩૯ **ભાઈલા કોઠારી** તથા **હરજી કોઠારી**—એમનું ઘર ‘અસારવા’ માં શ્રી ગુસાંઈજીની બેઠકથી પ્રસિદ્ધ છે. એમના શ્રી ઠાકુરજી શ્રી સ્વામ લાલજી અમદાવાદમાં તથા શ્રી મદનમોહનજી શ્રી ગોકુલમાં વિદ્યમાન છે એમની સંસ્કૃત રચના ‘શ્રી ગુસાંઈજીનાં સહસ્ત્ર નામ’ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૪૦ **માણેકચંદજી**—એમનાં પદ પ્રાપ્ત છે તથા શ્રી ઠાકુરજી શ્રી ‘બાલકૃષ્ણજી’ શ્રી ગોકુલમાં ખિરાજે છે. ૪૧ સૂરતના સાહુકારના બેટાની વહુ-એમના આરાધ્ય શ્રી પ્રજેશ્વરજી કોટામાં વિદ્યમાન છે. ૪૨ **વાઘાજી રાજપૂત**—એમના આરાધ્ય શ્રી મદન મોહનજી મુંબાઈમાં વિદ્યમાન છે. ૪૩ **અજય કુંવર**—એમનું ઘર સિંહાડમાં છે જ્યાં સામ્પ્રત શ્રી ગોવર્ધનનાથજી ખિરાજ માન છે. -૪૪ **દયા ભવૈયા**—એમના ‘શ્રી મદનમોહનજી’ વેરાવલમાં છે. ૪૫ **એક પટેલ** એમના આરાધ્ય ‘શ્રીમદનમોહનજી’ વેરાવલમાં છે. ૪૬ **એક વિરકત** (વાર્તા-સં. ૫૭) એમના શ્રી રૂપલાલજી શ્રી ઠાકુરજી નડિયાદમાં છે. ૪૭ **આશકરજી રાજ**—એમનાં પદ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. એમના શ્રી મોહન અને નાગર ઠાકુરજી કમચાંચીકા અને મુંબાઈમાં છે. ૪૮ **એક વિરકત**—એમના શ્રી ઠાકુરજી શ્રીમદન મોહનજી અમદાવાદમાં છે ૪૯ **હતિતપતિત** એમના ઉલ્લેખો શ્રી વલ્લભાખ્યાન અને નંદદાસજી આદિનાં પદોમાં છે. ૫૦ **ખંડન બ્રાહ્મણ**—એમનો ઉલ્લેખ સગુણદાસાદિના પદોમાં છે. ૫૧ **જમનાદાસ**—એમના શ્રી ચન્દ્રમાલાલજી અમદાવાદમાં છે. ૫૨ **લાલ બાઈ** ધાર બાઈ એમના આરાધ્ય શ્રી ગોપાલ લાલજી કડી, (કાશી ?) માં વિદ્યમાન છે. ૫૩ **કૃષ્ણ સ્વામી**—

એમના માટે શ્રી ગુસાંધજીએ બનાવેલો 'લક્ષિતત્રિભંગી' સ્તોત્ર ગ્રન્થ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. ૫૪ દુર્ગાવતીરાણી એમનો બનાવેલો 'સતધરો' મધુરામાં પ્રાપ્ત છે. એમના સ્થાન ગદા-નંબલપુરમાં શ્રી ગુસાંધજીની બેઠક પણ છે.

ઉક્ત અતિશ્વ પ્રસિદ્ધ સાધનો વડે ૮૪, ૨૫૨ વૈષ્ણવોના મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓના નામોની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થઈ રહે છે. જે જે વૈષ્ણવોના શ્રી ગોકુલજી, રચના પર અને વંશાદિ આજ પ્રાપ્ત છે તે બધાં સમ્પ્રદાયમાં પ્રુષ્ટ રૂપથી એટલા બધાં પ્રસિદ્ધ છે કે તેના પ્રમાણને અત્રે ઉપ્પૂત કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. સમ્પ્રદાયના આચાર્ય વયોથી તે સ્વરૂપાદિ સર્વે સન્માનિત અને સેવનીય રૂપમાં આજ પણ પ્રાપ્ત છે. અતઃ તેની વિશેષ પુષ્ટિની અત્રે આવશ્યકતા નથી. આ સર્વેના ઉલ્લેખો સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત થતી "શ્રી આચાર્યજી તથા શ્રી ગુસાંધજીનાં સેવ્ય સ્વરૂપોની વાર્તાઓ" આદિમાં છે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે વાર્તાઓના વૈષ્ણવોની ઐતિહાસિકતાનું અવલોકન કર્યા બાદ હવે તેમના ચરિતાત્મક પ્રસંગો ઉપર વિચાર કરીએ. આ વિચાર કરતાં પૂર્વ અત્રે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રત્યેક વાર્તાના વિવિધ પ્રસંગો પૃથક પૃથક સમયમાં પ્રચલિત થતા રહ્યા છે. અને શ્રી ગોકુલનાથજીએ તેને એક વાર્તારૂપે સંકલિત કર્યા છે. તેની સાથે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ આવશ્યક વિશેષ વૃત્તાંતોની તે તે વાર્તાઓમાં વૃદ્ધિ પણ કરી છે. આમ ૮૪, ૨૫૨ સંખ્યાત્મક વાર્તાઓના રૂપોનું શ્રી ગોકુલનાથજીએ નિર્માણ કરી તેને કથા રૂપથી પ્રચલિત કરેલ છે. એજ પ્રકારે શ્રી હરિરાયજીએ પણ વિશેષ ભાવ વર્ધક લીલા રહસ્યાદિની તેમાં વૃદ્ધિ કરી પોતાના સમયના દ્રષ્ટ એવંશ્રુત તેમજ અન્વેષણ દ્વારા વિશેષ પ્રાપ્ત કરેલ અન્ય પ્રસંગોનો પણ પોતાના દ્વિતીય સંસ્કરણમાં વિસ્તાર કર્યો છે. ઉભય સંસ્કરણ વાળી વાર્તાઓમાં તેના મૂળરૂપની સારી રીતે રક્ષા થયેલી છે. આમ પ્રત્યેક વાર્તા અને તેના એક એક પ્રસંગને ભિન્ન ભિન્ન સમજી તેના ઉપર વિચાર કરવો આવશ્યક છે. એથીજ તેની વાસ્તવિકતા સમજમાં આવી શકશે. વળી આ વાર્તાઓને પ્રત્યેકના સમ્પૂર્ણ જીવન-ચરિત્ર તરીકે પણ સમજી લેવાની નથી કેમકે તે પ્રસંગોના રૂપમાં જ કહેવાયલી અને લખાયલી છે. તે વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અસ્તુ

વાર્તાઓમાં કહેલા પ્રસંગોમાં ઇતિહાસ, સિદ્ધાન્ત અને ભાવના એમ ત્રણ વિષયોનો સમાવેશ છે. અતઃ જે જે વિષયના જે જે પ્રસંગો હોય તે તે દષ્ટિએ તેને અવલોકવાં આવશ્યક છે.

વાર્તાઓમાં જે પ્રસંગો સામાન્ય સામ્પ્રદાયિક ઇતિહાસ, સિદ્ધાન્ત અને ભાવનાને સ્પષ્ટ કરનારા છે તે સર્વ સ્વીકાર્ય છે. અતઃ તેના ઉપર અત્રે વિશેષ વિચારની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અહિં તો એ જ પ્રસંગો ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે કે જે ઉક્ત ત્રિવિધ વિષયોમાંના કોઈ પણ વિષયની દષ્ટિએ વિરોધાભાસ રૂપ દેખાતા હોય.

અત્રાપિ આધુનિક સમ્પ્રદાયેતર અને સામ્પ્રદાયિક વિચારકો દ્વારા વાર્તાઓ તેમજ તેના વિવિધ પ્રસંગો ઉપર જે શંકાઓ અને આક્ષેપો થયા છે તે આ રીતે પ્રાપ્ત છે:—

સમ્પ્રદાયેતર વિચારકોની શંકાઓ અને આક્ષેપો

(૧) હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ—લેખક પં. રામચંદ્ર શુક્લ કાશી.—સ્વ. પં. શુક્લ હિન્દી સાહિત્યના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન તેમજ આલોચક હતા. તેમણે પોતાના ઉક્ત ગ્રન્થમાં સૂરદાસ ઉપર લખતાં ૮૪ વાર્તા પ્રતિ આ પ્રમાણે આક્ષેપો કર્યા છે:—

(૧) इसमें कई जगह गोकुलनाथजी के श्रीमुखसे कही हुई बातोंका बड़े आदर और सम्मान के शब्दों में उल्लेख है ।

x મૂળરૂપની રક્ષાને માટે જુઓ નંદદાસજીની વાર્તાના પ્રારંભિક ઉદ્ધરણ (કાંકરાલીથી પ્રકાશિત અષ્ટાષ્ટકની પ્રસ્તાવનામાં)

(૨) મોર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કી શિષ્યા ન હોને કે કારણ મીરાબાઈ કો બહુત ગુરા મહા કહા મયા હૈ ઓર ગાલિયાં તક દી હૈ। રંગ હંગ સે યહ વાર્તા ગોકુલનાથજી કે પીછે કિસી ગુજરાતી શિષ્ય કી રચના જાન પડતી હૈ।

પં. શુકલનું આ કથન વાર્તા-સાહિત્યના પૂર્વોક્ત ઇતિહાસની અનભિગતાના દ્રશ્ય છે. યદિ તેમણે સમ્પ્રદાયની પ્રાચીનતમ વાર્તાની હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી તેના ઉપર ઉંડો વિચાર કર્યો હોત તો કદાચ તેઓ આમ ન લખત. અસ્તુ.

કાંકરોલી સરસ્વતી બંડારમાં વિ. સં. ૧૬૯૭ ની જે પ્રાચીન વાર્તા ઉપલબ્ધ છે તેના આધારે પં. શુકલની ઉક્ત શંકાઓ અને આક્ષેપો ઉપર અત્રે વિચાર કરવામાં આવે છે.

ઉક્ત પ્રાચીન વાર્તાની હસ્તલિખિત પ્રતમાં કોઈ પણ સ્થાને શ્રીગોકુલનાથજીના શ્રીમુખનાં કહેલાં વચનોનું ઉદ્ધરણ જ પ્રાપ્ત થતું નથી. તો પછી તેને સન્માન અને આદરપૂર્વક લખવાની તો વાત જ ક્યાં રહી? મુદ્રિત પ્રતોમાં જ્યાં કોઈ શ્રીગોકુલનાથજીના સંબંધિ કથનો પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉદ્ધરણવાળા પ્રસંગો અને ફકરાઓ શ્રી હરિરાયજીની ભાવ-પ્રકાશવાળી પ્રતિઓના સમ્મિલિત થયેલા છે. એમાં તેના લેખકોની વિશેષ પ્રસંગોને સંપ્રહિત કરવાની જ મનોવૃત્તિ રહેલી પ્રતીત થાય છે. આ વસ્તુ વિ. સ. ૧૬૯૭ અને વિ. સં. ૧૭૫૨ વાળી પ્રતિઓના મિલ્લાનથી સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે.

પૂર્વોક્ત વિ. સ. ૧૬૯૭ ની ૮૪ વાર્તાઓમાંથી શ્રીગોકુલનાથજીના નામનો અને તેમના અંગત સંબંધવાળા ઉદ્દેશોથી ફક્ત એક જ વાર્તામાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાર્તા “કૃષ્ણાદાસી” ની છે. તેમાં શ્રીગોકુલનાથજીના પ્રાકટ્યના પ્રકારની સાથે તેનું આ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

“તવ શ્રીવલ્લભજી નામ ધર્યો। પરિ કૃષ્ણાદાસીકી કાનિ તેં શ્રીગુસાંઈજીને શ્રીગોકુલનાથજી નામ ધર્યો।” XXX

“ઓર પાછે શ્રીવલ્લભજી કો જન્મ મયો। તવ નામકરન ચિચારન લાગે। તવ શ્રીવલ્લભજીને કહ્યો જો- શ્રીગોકુલનાથજી નામ ધરો। તવ શ્રીગુસાંઈજીને કહ્યો જો- યહ નામ તો તિહારો હૈ।”

ઉક્ત ૮૪ વાર્તામાં ફક્ત શ્રીગોકુલનાથજીનાં નામ તેમજ તેમના સંબંધનું કથન આ ફકરાઓમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં શ્રીગોકુલનાથજીના કથનનો આદર થયો નથી એ પણ પાઠકોની સમજમાં આવી શકે તેમ છે. અતઃ પં. શુકલનું તે કથન સર્વથા અવાસ્તવિક જ છે.

શ્રી ગોકુલનાથજીનું નામ પરોક્ષરૂપથી અત્રે પ્રાપ્ત છે એથી આ લખાણ ત્રીજા વ્યક્તિનું છે એ નિશ્ચિત છે. આના આધારે પં. શુકલનું તે કથન પ્રામાણિક થઈ શકે છે કે આ વાર્તાઓ શ્રી ગોકુલનાથજીના કોઈ શિષ્યે તેમની પાછળથી રચી છે. કિન્તુ વાસ્તવમાં એમ નથી એનાં મુખ્ય મુખ્ય વિશ્વસ્ત કારણો આ છે.

૧ શ્રી ગોકુલનાથજીએ ૮૪ વૈષ્ણવોના નામોની જે નામાવલી સંસ્કૃતમાં રચી છે તેમાં “કૃષ્ણાદાસી”નું નામ પણ પ્રાપ્ત છે એથી આ વાર્તા પાછળથી રચાઈ હોય એ સંભવ નથી.

૨ શ્રી ગોકુલનાથજીના વિદ્યમાન કાલની વિ. સં. ૧૬૯૭ની ગોકુલમાં જ લખાયેલી પ્રતિમાં આ વાર્તા ઉપલબ્ધ છે એથી પણ આ અને અન્ય વાર્તાઓની રચના શ્રીગોકુલનાથજીના સમયમાં જ થઈ છે એ નિશ્ચિત થાય છે. એ સિવાયનાં વાર્તાની પ્રાચીનતાનાં અન્ય પ્રમાણો પણ પૂર્વે આવી ગયાં છે એથી ઉક્ત રચના સમયની સારી રીતે પુષ્ટિ થાય છે.

હવે કૃષ્ણાદાસીની આ વાર્તા કોની દ્વારા લખાઈ એના ઉપર વિચાર કરીએ.

કૃષ્ણાદાસી શ્રી મહાપ્રભુજીનાં સેવક હતાં એ વાર્તાદિ પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ જ છે. એમની ઉપસ્થિતિ વિ. સં. ૧૬૦૮ પર્યંત તો નિશ્ચિત હતીજ એ તેમને ધરેલા શ્રી ગોકુલનાથજીના પ્રાકટ્ય સમયના નામથી સ્પષ્ટ જ્ઞાત થાય છે. અતઃ શ્રી ગુસાંઈજીના સમયમાં જ કૃષ્ણાદાસીનું શ્રી ગોકુલનાથજીનું પ્રાકટ્ય અને તેમનું નામ ધરવાનું અપૂર્વ કાર્ય પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યું હતું એ પણ ઉક્ત વાર્તાના ઉદ્ધરણથી જાણી શકાય છે. એટલે

x આ ગ્રંથની પ્રાચીનતા હિન્દી સાહિત્યના તદ્દરથ વિદ્વાનો દ્વારા પણ સર્વ સ્વીકૃત થઈ ચુકી છે. જુઓ “અષ્ટ બાપ” (કાંકરોલીથી પ્રકાશિત) ઉપરનો ડૉ. દીનદયાલુ M. A. નો અભિપ્રાય.

તેમની વાર્તાનો તે પ્રસંગ શ્રી ગુસાંધજીના સમયમાં જ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો એ નિશ્ચિત થાય છે.* એથી એમ માનવું નિતાન્ત આવશ્યક છે કે પૂર્વોક્ત ગોવર્દનદાસ અને કૃષ્ણભદ્રાદિથી વાર્તાઓના અન્ય પ્રસંગોની સાથે આ પ્રસંગો પણ સંગ્રહિત થયેલા હોવા જોઈએ. અને તેના આધારે જ શ્રી ગોકુલનાથજીએ તે પ્રસંગોને “કૃષ્ણદાસી”ની મહત્તાના જાપનાર્થ ૮૪ વાર્તામાં કૃષ્ણદાસીની વાર્તારૂપથી જોમના તેમ સંકલિત કરેલા છે. એ વાર્તાની પૂર્વોક્ત ૮૮ વૈષ્ણવોની તેમની રચેલી નામાવલીથી પુષ્ટિ થાય છે. અતઃ કૃષ્ણદાસીની વાર્તા શ્રીગોકુલનાથજીના પછી નાહ કિન્તુ તે પહેલાં લખાયેલી છે. અને તે શ્રી ગુસાંધજી દ્વારા જ કહેવાયેલી છે. શ્રીગુસાંધજીદ્વારા કહેવાયેલી છે એના પ્રમાણમાં જેમ ઉક્ત “શ્રી ગુસાંધજીને કહ્યો જો યહ નામ તો તિહારો હૈ” એ વાક્ય મળી રહે છે તેમ શ્રી ગોકુલનાથજીના પ્રાકટ્ય સમયનું પ્રસુતિગૃહનું વર્ણન પણ તે વાતને પુષ્ટ કરે છે. કેમકે પ્રસુતિગૃહની ઘટનાને શ્રીશક્તિમણી વહુજી અને કૃષ્ણદાસી વિના અન્ય કોઈ જાણી શકે નહિ જ. કૃષ્ણદાસી શ્રી મહાપ્રભુજીનાં અનન્ય ભગવદીય હોવાની પોતાનો ઉત્કર્ષ પોતાના મુખે અન્યની સમક્ષ કહે નહિ જ. એથી એ અનુમાન થઈ શકે છે કે શ્રીશક્તિમણી વહુજીએ શ્રી ગોકુલનાથજીના પ્રાકટ્ય સમયે થયેલી પીઠા આદિના તે પ્રસંગને શ્રી ગુસાંધજી સમક્ષ કહ્યો હશે અને શ્રી મહાપ્રભુજીના સંવકનો ઉત્કર્ષ પ્રકટ કરવાને અર્થે આપે તેને કૃષ્ણભદ્રાદિ સ્વઅંતરંગ સેવકોમાં પ્રકટ કર્યો હશે. આ પ્રકારના શ્રી મહાપ્રભુજીના સંવકના ઉત્કર્ષને શ્રી ગોકુલનાથજીએ પણ વિશેષ પ્રચલિત કરવાને માટે તેને વાર્તા રૂપથી પ્રસિદ્ધ કર્યો. આમ કૃષ્ણદાસીની આ વાર્તા શ્રી ગોકુલનાથજીના સમયમાં જ લખાયેલી છે એ નિશ્ચિત છે.

૮૪, ૨૫૨ વાર્તાઓ શ્રી ગોકુલનાથજીના શિષ્યો દ્વારા લખાયેલી નથી એના પ્રમાણમાં ૨૫૨ માંના અનુશુન્નદાસની વાર્તાનું તે ઉદ્ધરણ દષ્ટવ્ય છે જેમાં શ્રી ગિરિધરજીનો ઉત્કર્ષ અને શ્રી ગોકુલનાથજીના વચનની ઉપેક્ષાનું પ્રતિપાદન છે. x

ઉક્ત ઉદ્ધરણથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વાર્તાઓ શ્રી ગોકુલનાથજીના શિષ્યો દ્વારા લખાયેલી નથી. કેમકે શ્રીગોકુલનાથજીના શિષ્યો શ્રીગોકુલનાથજીના સિવાય કોઈના પણ ઉત્કર્ષને લખવા તો શું કિન્તુ સાંભળવાને પણ તૈયાર નથી. તે પરંપરા આજ સુધિ દેખાઈ આવે છે. એવા કદર અનુયાયીઓ દ્વારા શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુસાંધજી શ્રીનાથજી અને શ્રીગિરિધરજી પ્રભૃતિના વાર્તામાં પ્રાપ્ત ઉત્કર્ષો કેવી રીતે લખાયાં હોય? શ્રી ગિરિધરજીની તો તેમના ગ્રન્થોમાં કેટલાય સ્થાને નિંદા સુદ્ધા કરવામાં આવી છે. અતઃ એ નિશ્ચિત થાય છે કે ૮૪, ૨૫૨ વાર્તાઓનો મોટો ભાગ શ્રી ગુસાંધજીના સંવક કૃષ્ણભદ્રાદિ દ્વારા લખાયેલો છે અને તેની સંખ્યાત્મક પ્રતિતિ પૂર્તિ શ્રીગોકુલેશ દ્વારા થયેલી છે. શ્રીગોકુલેશ વાર્તાઓના તે પ્રસંગોને પોતાના સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના દષ્ટાંત રૂપથી ઉપસ્થિત કરતા હતા તેનાં ઉદ્ધરણો શ્રી સર્વોત્તમ ઉપરની તેમની ટીકાના “તન્ન અનુમવ ઉચ્યતે । ક્ષત્રિયઃ કૃષ્ણદાસ इति आचर्य सेवकः” વાળા કથનથી તેમજ શ્રી વલ્લભાષ્ટક ઉપરની તેમની ટીકાના “अनन्य अन्तरंग. भक्ताः पद्मनाभदास प्रभृतयोविरला स्तेषुज्ञपिताआशयोऽङ्गत्:करण येन सः ।” ઇત્યાદિ કથનોથી પ્રાપ્ત થઈ રહે છે.

પં. શુકલે મીરાંબાઈ સંબંધિ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઠીક નથી. કેમ કે વાર્તામાં મીરાંબાઈને તેમના પ્રેહિત રામદાસે જ્યારે મીરાંબાઈ પોતાના ઇષ્ટ શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીહાકુરજી વચ્ચે ભિન્નતા કથી ત્યારે “दारी रांड । यह कहा तेरे खसम को है” એટલા જ કડુ શબ્દો કહેલા છે અને તે પ્રેહિત અને દદાગ્રહી બાવુક હોવાને નાતે રામદાસને માટે ઉચિત જ હતા. કેમ કે તત્કાલીન ધાર્મિક દૃઢતાને જોતાં રામદાસમાં પણ તેઓ ભાવ થવો સ્વાભાવિક જ હતો. સ્વયં મીરાંબાઈ પણ કદાચ વ્રંદાવનમાં રૂપ સનાતન ગોસ્વામી પ્રતિ તે સ્ત્રી હોવાને લીધે તેઓ ન મળ્યા તેથી એવી કડુ બાવના પ્રકટ કરી હતી.

* જુઓ શ્રી ગોકુલનાથજીના સંવક વલ્લભદાસનું “અગહન સુદિ સાતમ શુભદિન આયો” એ ઘોળ. તેમાં લખ્યું છે કે “કહી કૃષ્ણદાસી થોં કરિકે ખુલાયો, શ્રી ગોકુલનાથ હમારે આયો”

x જુઓ કાંકરેલીથી પ્રકાશિત અષ્ટછાપ પૃષ્ઠ. ૩૧૫

બીજી દષ્ટિએ “હારી રાંડ” શબ્દ વ્રજભાષા ભાષીઓના મુખમાં સહજ રહેલો આજ પણ દેખાઈ આવે છે. માતા પિતા અને પતિ પણ પોતાની પુત્રી તેમ જ સ્ત્રી આદિને માટે સહજમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ ક્ષણે ક્ષણે કરે છે. અતઃ તે સામાન્ય પ્રયોગ છે એમ સમજી શકાય છે. *

ત્રીજી દષ્ટિએ પ્રાહિતોમાં આવાં કડોર વચનો આજ પણ બોલાય છે. એ તેમનો પ્રકૃતિજન્ય વર્તીવ છે અતઃ તે ઉપેક્ષણીય જ હોય છે.

આ બધાં કારણોને લીધે વાર્તાકારે યદિ તે શબ્દોને જેમના તેમ ઉપયુક્ત કર્યા તો તે અયુક્ત નથી. આ પ્રસંગને શ્રીગોકુલનાથજીએ સંગ્રહિત કર્યો છે એ તેમની રચેલી ૮૪ વૈષ્ણુવાની નામાવલીથી તેમજ તેમના સમયની પ્રાપ્ત વાર્તાની પ્રતિથી પણ સમજી શકાય છે.

આમ પં. શુક્લની શંકાઓનું સમાધાન કર્યા પછી હવે ડૉ. ધીરેન્દ્ર વર્માની શંકાઓને જોઈએ.

૨ વિચારધારા— લેખક. ડૉ. ધીરેન્દ્ર વર્મા પ્રયાગ. ડૉ. વર્માએ પોતાની “વિચારધારા” નામના ગ્રન્થમાં “ક્યા ૨૫૨ વૈષ્ણવોં કી વાર્તા ગોકુલનાથ કૃત હૈ ?” એ શીર્ષક હેઠળ એક વિસ્તૃત લેખ લખ્યો છે. તેમાં તેઓ ૮૪ વાર્તાને તો શ્રીગોકુલનાથજી કૃત માને છે, કિન્તુ ૨૫૨ વાર્તાને નિમ્ન કારણોથી શ્રીગોકુલનાથજી કૃત હોવાનું માનતા નથી. એમાં તેઓ ત્રણ કારણો ત્યાં આપે છે:—

૧. શ્રીગોકુલનાથજીના નામના પરોક્ષ ઉલ્લેખો.
૨. શ્રીગોકુલનાથજીના સમયની વિરુદ્ધ ઘટનાઓ.
૩. ૮૪ અને ૨૫૨ માં રહેલો ભાષાભેદ.

ઉક્ત પ્રથમ કારણનું નિરાકરણ વાર્તાઓના પૂર્વોક્ત ઇતિહાસથી જ થઈ જાય છે. અર્થાત્ વાર્તાઓ પ્રારંભમાં શ્રીગુસાંઈજીના સેવક કૃષ્ણ ભટ્ટ દ્વારા લખાયેલી હોવાથી તેમના સમયમાં અનેકા શ્રીગોકુલનાથજી વિષયક પ્રસંગોનાં પણ તેમાં સંગ્રહ થયેલો છે.

બીજા કારણમાં ગંગાબાઈ અને લાડબાઈ ધારબાઈની વાર્તાઓનાં જે ઉદ્ધરણો તેમણે આપ્યાં છે તે શ્રીહરિરાયજીના ભાવ—પ્રકાશનાં છે એ જેમ શ્રીનાથજીની પ્રાકટ્ય વાર્તાના ઉદ્ધરણોથી સમજી શકાય છે તેમ ૨૫૨ ના પ્રાચીન ગ્રન્થોના અવલોકનથી પણ નિશ્ચિત થઈ શકે છે. ૨૫૨ ની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં તે પ્રસંગો નથી એમાં એ નિશ્ચિત છે કે શ્રીહરિરાયજીએ પોતાના સમયનો તે ઇતિહાસ ભાવપ્રકાશ રૂપથી વાર્તામાં વિશેષ કહેલો છે જે લેખકોની અસાવધાનીથી અન્ય ગ્રન્થોમાં મિશ્રિત રૂપે લખાઈ ગયો છે.

શ્રીહરિરાયજી વિ. સં. ૧૭૨૭ માં ગોકુલથી મેવાડ પધાર્યા હતા તેનાં પ્રમાણે શ્રીહરિરાયજીના ચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. અને ૧૮ સં. ૧૭૨૬ માં જ શ્રીગોવર્દન અને શ્રીગોકુલમાં ઔરંગઝેબનો ત્રાસ ફેલાઈ ચુક્યો હતો એ વાત શ્રીનાથજીની પ્રાકટ્ય વાર્તા આદિથી સ્પષ્ટ થાય છે. અતઃ ગોકુલનો ત્રાસ તો શ્રીહરિરાયજીએ નજરથી જોયેલો હતો. તેથી તેમણે શ્રીનાથજીની પ્રાકટ્ય વાર્તાની સમયે તેને કહેલો અને તેજ સમયે વાર્તામાં પણ તેના ઉલ્લેખ કરેલો છે.† ગંગાબાઈ શ્રીનાથજીની સાથે જ મેવાડ આવ્યાં હતાં અને તેમનું તિરોધાન પણ શ્રીનાથદ્વારા-મેવાડમાં જ થયું હતું અતઃ તે પણ શ્રીહરિરાયજીના સમયની જ ઘટનાઓ હતી તેથી તે ઘટનાઓના પણ વાર્તામાં ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત છે.

ત્રીજા કારણમાં ભાષા ભેદનો ઉલ્લેખ કરતાં ડૉ. વર્મા તેને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે:—

૮૪ વાર્તા
કર્મ સંપ્રદાન—કોં, કો
કરણ સંપદાન—સોં, સો
ક્રિયાઓનાં રૂપ—
વર્તમાન—હૈં, હાં, હૈં ।
જુતકાલ—હુતોં, હુતે, હુતી,
આરા—કરોં, देखो, गावो ।

૨૫૨ વાર્તા
કું, કૂ
સુ, સૂ
હું, હું, હૈં ।
હતો, હતે, હતી ।
કરો, देखो, गावो ।

* જુઓ “કુંભનદાસ પ્રમુ ગોવર્દનઘર વહ કોન રાંડ હેતની કા જન્યા

† આ વાતને આપે પોતાની સંસ્કૃત “વિજયીઆ”માં પણ કહેલી છે જુઓ “શ્રીકૃષ્ણચરણ વિજયી” આદિ ગ્રન્થ.

ઉક્ત ભાષા-ભેદ ઉપર વિચાર કરતાં એ નિશ્ચિત થાય છે કે વળભાષાની કેટલીય શૈલીઓ તે સમયે પ્રચલિત હતી જેવી કે દક્ષિણી, પૂર્વી, આદિ. દક્ષિણના જે લોકો વળમાં આવીને રહ્યા તેમની વળભાષા “કું, સુ” વાળી વળની ગ્રામ્ય ભાષા હતી અને તેનો પ્રચાર ગુજરાતના વળભાષા લખનારા પુરુષોમાં પણ થયો હતો. આ શૈલી આજપણ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના વંશજોની મોક્ષચાત્રની વળભાષામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમના પત્રોમાં પણ અઘાપિ “કું” “સુ”નાજ પ્રયોગ થાય છે તત્કાલીન કવિ “કેશવ કિશોર” આદિનાં કાવ્યોમાં પણ આજ પ્રયોગ થયેલા છે. વળના ગ્રામ્ય પુરુષો પણ આજ પ્રકારના પ્રયોગો આજ પણ કરે છે, વળની સાહિત્યિક ભાષામાં “સો” “કો”ના પ્રયોગો પ્રચલિત છે. એ રીતે પૂર્વી લેખકોમાં પણ “સો” “કો”ના પ્રયોગો વિશેષ દેખાય છે. એકજ ૮૪ વાર્તાની વિવિધ પ્રતિઓમાં આ પ્રકારના વિવિધ પ્રયોગો થયેલા દેખાઈ આવે છે. એથી પણ વિશેષ આર્યિક દષ્ટિએ બેતાં ૮૪ વાર્તાની પ્રાચીન પ્રત્યેક પ્રતિમાં “સુ” અને “સો” એમ ઉભય પ્રયોગો પણ દેખાય છે. આ વાતનો સ્વીકાર ડૉ. શ્રી. દીનદયાલુજી ગુપ્તે પણ ઠાંકરોલીથી પ્રકાશિત ‘અષ્ટછાપ’ ની તેમની દ્વારા લખાયેલી પ્રસ્તાવનામાં કરેલ છે. અતઃ એ પ્રકારના ભાષા-ભેદથી ઉભય વાર્તાઓ કહેનારા ભિન્ન ભિન્ન છે એમ સમજવું વ્યર્થ જ છે. જે જે સમયે જે જે લેખકો દ્વારા જે જે પ્રતિ લખાઈ તેમાં તત્તત્ પરિસ્થિતિયોને અનુકુલ તેવા ભેદો થતા ગયા છે ડૉ. વર્માનાજ શિષ્ય શ્રીયુત ઉમાશંકર મિત્રે (“સંપાદક નંદદાસ”) પણ આ ભેદના ઉક્ત કારણોનો હવે સ્વીકાર કર્યો છે. એમણે મને પ્રત્યક્ષમાં આ કારણોને સ્વયં પણ કહ્યાં હતાં.

આમ ડૉ. વર્માની શંકાઓનું નિરાકરણ કર્યા પછી હવે ડૉ. માતાપ્રસાદ ગુપ્તની શંકાઓને પણ જોઈએ.

ડૉ. ગુપ્તે પોતાના “તુલસીદાસ” નામના ગ્રન્થમાં ૮૪, ૨૫૨ પ્રતિ પૂર્વોક્ત શંકાઓને રજૂ કરતાં એક વિશેષ શંકા રાજ આશકરણ વિષેની કરી છે. તેમાં તેઓ લખે છે કે “ભક્તમાલ”માં રાજ આશકરણને ક્રીષ્ણદેવના શિષ્ય કહેલો છે જ્યારે ૨૫૨ વાર્તામાં શ્રીગુસાંછજીના શિષ્ય. તેમની દષ્ટિએ “ભક્તમાલ” પૂર્ણ પ્રમાણિક અને તટસ્થ ગ્રન્થ હોઈ વધુ વિશ્વાસનીય છે. અહિં હું પાઠકોનું એ વાત પ્રતિ ધ્યાન આકર્ષું છું કે “ભક્તમાલ”ની અપેક્ષા વાર્તાઓ પ્રાચીન છે એ પૂર્વે સ્પષ્ટ થઈ ચુક્યું છે. “ભક્તમાલ”માં પણ ૮૪, ૨૫૨ ના અનેક ભક્તોની કથાઓ પ્રાપ્ત છે. એથી પણ વાર્તાઓની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. બીજું રાજ આશકરણનાં સેવ્ય સ્વરૂપો+ આ જ સમ્પ્રદાયમાં પ્રાપ્ત છે. તેની સાથે તેમના ભાણેજના વંશજો કૃષ્ણગદના નરેશી* પણ પરંપરાથી આ સમ્પ્રદાયના દીક્ષિત થતા આવ્યા છે. આ બધા સંબંધોથી રાજ આશકરણની વૈષ્ણવતા પણ સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. તે ઉપરાંત રાજ આશકરણનાં પદોમાં પણ તેઓ શ્રીગુસાંછજીના સેવક હતા તેનો ઉલ્લેખ આ રીતે મળી રહે છે—

જે શ્રીવિઠ્ઠલનાથ કૃપાલ । x

કલિ કેં જીવ પતિત અઘરાસી **અપને કરિકે** કિયે નિહાલ ।

પુરુષોત્તમ નિજ લેકર બીને એસે દાતા મહા દયાલ ।

આસકરનકો **અપનો કીયે**, પુષ્ટિ પ્રેમ વચન પ્રતિપાલ ।

આથી “વાર્તા”નું કથન જ પ્રમાણિક દરે છે. હા! એ સંભવ છે કે પ્રારંભમાં રાજ આશકરણ ક્રીષ્ણદેવના શિષ્ય થયા હોય અને ભક્તમાલના કર્તા પણ તે સમ્પ્રદાયના હોવાથી તેમણે ‘ક્રીષ્ણદેવ’ના શિષ્ય તરીકે રાજ આશકરણનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય. એ પ્રમાણે “વાર્તા”ની પ્રામાણિકતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. (“ભક્તમાલ”માં આશકરણ રાજનાં બે સ્થાને નામ આવે છે. એ ઉપર પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે. કિન્તુ અત્રે સ્થાનાભાવે તે વિચારને સ્થગિત કરવામાં આવ્યો છે. તેનો અન્યત્ર વિચાર થશે. ”)

* જુઓ ઠાંકરોલીથી પ્રકાશિત શ્રી મહાપ્રભુજીની પ્રાકટ્ય વાર્તામાં આપેલ “આચાર્ય વંશાવલી”

+ “આશકરન પ્રભુ મોહન નાગર” એ છાપને અનુસરતાં મોહન અને નાગર એ આશકરણે સેવેલાં બે સ્વરૂપો કમરાઃ ધોધકા અને મુંબઈમાં આજ પણ ગોસ્વામી બાલકોના માથે બિરાજે છે. * જુઓ નાગર સમુચ્ચયની પ્રસ્તાવના. x ૨૫૨ વાર્તાથી ઉદ્ધત.

૨ સામ્પ્રદાયિકોની શંકાઓ અને આક્ષેપો-

સામ્પ્રદાયિકોની શંકાઓ અને આક્ષેપોના સંગ્રહરૂપે સમ્પ્રદાયમાં “આધુનિક પુષ્ટિમાર્ગીય ભાષા-સાહિત્યની શૌચ્ય સ્થિતિ” એ નામની પુસ્તિકા છપાયેલી છે. એમાં ક્રમશઃ નિમ્નાંકિત વાર્તાઓ અને તેના પ્રસંગો ઉપર આ પ્રકારે શંકાઓ અને આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે-

૧ ૮૪ વૈષ્ણવોની વાર્તામાંથી-

(૧) **તુલસાં** - આ વાર્તા ઉપર “પંકિતભેદ”ને તોડવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે.

આ આક્ષેપ પ્રાચીન વાર્તા રહસ્ય પ્રથમ ભાગ (કાંકરોલીથી પ્રકાશિત)માં છપાયેલી એ વાર્તાને સાંગો પાંગ; વાંચવાથી બિદ્ધુલ અસત્ય જ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે તે વાર્તામાં પ્રથમ તો તુલસાં અને એક વૈષ્ણવે જ્ઞાતિ વ્યવહારનું પાલન કરેલું સ્પષ્ટ જ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. પાછળથી ભગવદાજ્ઞા થયે કેવળ લોક વ્યવહાર રૂપ કન્નોજીયા અને ગૌડ બ્રાહ્મણ વચ્ચેના સંબંધને આજ્ઞા પાલનરૂપી પુષ્ટિધર્મની રક્ષાને અર્થે જ તોડ્યો છે. તેમનું આ કાર્ય શ્રીમદાચાર્યચરણના પુષ્ટિમાર્ગને અનુકૂલ જ છે એનો નિશ્ચય શ્રીમહાપ્રભુજીની આ આજ્ઞાઓને ખ્યાનમાં લેતાં થઈ શકે છે-

“સેવાકૃતિર્ગુરોરાજાબાધનંવાહરિચ્છયા” તથા “વિશેષતઃસ્વેદાજ્ઞા સ્યાદ્ અતઃકરણગોચરઃ। તદા વિશેષગત્યાદિ ભાવ્યં મિન્નં તુ દૈહિકાત્ ।”

આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ પ્રાચીન વાર્તા-રહસ્ય ભાગ ૧ના પૃ. ૧૭૪થી ૧૭૯ પર્યંત કરવામાં આવેલું છે. અતઃ અત્રે તેના પિષ્ટ પેષણની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(૨) **કૃષ્ણદાસ સ્ત્રી-પુરુષ**—આ વાર્તા ઉપર સત્યની રક્ષાને માટે “અસત્યભાષણ” તથા “મિથ્યા-પ્રલોભન”ના આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે. આ આક્ષેપો કેવળ વાર્તા પ્રતિના સંપૂર્ણ અજ્ઞાનને જ પ્રકટ કરનાર છે. કેમકે કૃષ્ણદાસની સ્ત્રીએ જ્ઞાનચંદને જે વચન આપ્યું હતું તેને તેણે પોતાના તરફથી તો પૂર્ણ ક્યું જ હતું. અને તે પણ સંપૂર્ણ સત્ય ભાવથી જ. એટલે તેમાં રંગ પણ પાખંડ ન હતો. તે, વાર્તાને વાંચનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજી શકે તેમ છે એટલે વાર્તાના ઉદ્ધરણની અત્રે આવશ્યકતા જાગતી નથી.

કૃષ્ણદાસની સ્ત્રીના સહજ સરળ અને નિષ્કપટ ભાવથી જ વાણિયાની બુદ્ધિ ફરી ગઈ અને તેનામાં તેના પ્રતિ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. જે સ્ત્રીએ નિષ્કપટપણે પોતાના વચનને પૂર્ણ ક્યું ન હોત તો વાણિયામાં સાત્ત્વિકભાવ કદાપિ પ્રકટ થઈ શકત જ નહિં.

આ વાર્તા લોકવેદાંતીત પુષ્ટિધર્મનું પ્રતિપાદન કરનારી હોય લોકદષ્ટિમાં કદાચ વિરૂદ્ધ લાગે છે કિન્તુ શુદ્ધપુષ્ટિના ધર્મો કેવા નિરોપેક્ષ અને લોકવેદથી પર હોય છે તેને સમજાવવા માટે વાર્તાનું આ દષ્ટાંત આવશ્યક હતું જ. એથી તેને શ્રી ગોકુલેશ પ્રકટ કરી છે. શ્રી હરિરાયજી પોતાના ભાવ-પ્રકાશમાં આ વાર્તાના સ્વરૂપને સમજાવતાં આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.

“++ જો વૈષ્ણવે કો હૃદ ધર્મ હોઈ સો યહ વાર્તાકો કહે સુને । ઔર કચ્છી દસા વારે વૈષ્ણવન સોં સુનિકે ક્રિયા કરિવેકો મનહુ કરે તો મ્રુટ હોઈ । કાહેતે કૃષ્ણદાસ સ્ત્રી પુરુષ તો શ્રી આચાર્યજી હે બંગીકૃત હૈ । હૃદયમે ઈનકેમેં શ્રી આચાર્યજી બિરાહત હૈં । તા તે અગ્નિરૂપ હૈં । ઇન પર કોઈ લૈકિક દષ્ટિ કરે તો મસ્મ હોઈ જાઈ । યહ તો બનિયા કો કૃપા કરને કે લિયે યાહિ પ્રકાર ક્રિયે । ઔર વૈષ્ણવ સેવા અત્યંત વૃલ્લભ દિક્ષાઈ । ઝાકુરજીકો ગુસ્કો દાસ હોઈ સેવા કરે । પરનુ વૈષ્ણવ કો દાસ વૈષ્ણવ કી સેવા હોની બહુત કઠિન હૈ । યહ સિદ્ધાંત દિક્ષાઈ ।”

(વાર્તા)—“તબ શ્રીઆચાર્યજી કહેં જો કૃષ્ણદાસ તૂ ધન્ય હૈં જો હમ વૈષ્ણવ સેવા કી તોમાં કહી હતી તેસે હી વૈષ્ણવ કી સેવા તેનેં તન મન ધન સોં કરી । તાતેં તુમ સમાન ઔર કોઈ નહી. ”

“ભાવ પ્રકાશ” અને “વાર્તા” ના ઉક્ત ઉદ્ધરણોથી કૃષ્ણદાસ અને તેની સ્ત્રીનાં સ્વરૂપો તેમજ તેમની શુદ્ધ પુષ્ટિ ધર્મરૂપ આ વાર્તા ની વિશેષતા સહજ પ્રકટ થઈ જાય છે, અતઃ અત્રે વિશેષ વિસ્તારની જરૂરત રહેતી નથી.

(૩) રજી ક્ષત્રાણી—આ વાર્તા ઉપર જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે તેનો પ્રમાણ પુરઃસરનો ઉત્તર પ્રાચીન વાર્તા-રહસ્ય પ્રથમ ભાગમાં આવી ગયો છે તેમજ આક્ષેપકારે તેના પ્રતિ પોતાની પ્રશ્નનાતા પણ “નવ પ્રકાશ” (મુબારક મોટા મંદિરથી પ્રકાશિત) આદિ પત્રોમાં પ્રકટ કરી છે અતઃ અત્રે સ્થાન વિસ્તારની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(૪) વીરબાઈ—આ વાર્તા ઉપર પણ જે આચાર ઉલ્લંઘનનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે નિર્મૂળ છે, એની સત્યતા વાર્તાના ઉદ્ધરણથી આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે:—

“x x પાછે વીરબાઈ કે ગર્મ રહ્યો । તવ ધરી દોંય રાત્રો પિછલી રહી તવ મયો । સો લોગ સગરે બેટા કી બધાઈ જ્ઞાતિ વ્યવહાર મેં લાગે । ધીઠાકુરજી કોં ચાર ઘડી દિન ચઢ્યો । તવ વીરબાઈ બહોત દુઃખ કરન લાગી । જો-મેરે ઠાકુરજીકોં અવેર મહે । સવ સોં કહે જો-ધીઠાકુરજીકોં કોઝ જગાવો । સો કોઝ જગાવે નહીં । એસે કરત પ્રહર દિન ચઢિ આવ્યો । તવ તો વીરબાઈ ઘરમેં મહાતાપ કરિકે રોવન લાંગી । જો ચહ પુત્ર પાપી કહાં તે ચાહી સમય મયો । જો મેરે ઠાકુરજી કાલિ કે પોઢે હૈ, કોઝ જગાવત નાંહી । અવ મેં કહા કહે । યા પ્રકાર અત્યંત વિરહ મયો । તવ શ્રી ઠાકુરજી સડ્યા મેં તે બોલે । જો-તુ રુદન કાહે કોં કરતિ હૈ । કોઝ નાહી જગાવત તો તુહી મોકોં જગાવ । તવ વીરબાઈને કહી-ગદારાજ ! મૈ યહ અધોર નર્ક મેં પરી હું । કૈસે તુમકોં છૂવોં ? તવ શ્રી ઠાકુરજી કહે ગોબર લગાય સ્નાન કરિ કાછ ગાંધિકે મોકોં તુહોં જગાવ । મૈં ઔરતેં સેવા ન કરાઝગો । મેરી આજ્ઞા હૈ । તોકોં યામેં અપરાધ નાહાં । તવ વીરબાઈ ઝટિ કે ગોબર લગાય આછે નહાય કાછિ મારિ કેં શ્રી ઠાકુરજી કોં જગાય મંગલા કરિકે પાછે શૃંગાર કરિ રસોઈ કરિ મોગ ધરિ પ્રસાદ લે પઢિ રહી । યા પ્રકાર સોં તેરહ દિન પાછે અપરસ કાઢી । પાછ ચાલિસ દિન મયે તવ સગરે વસ્ત્ર પાત્ર કાઢિ અપરસ નહીં કરી । શ્રી ઠાકુરજીકોં પંચામૃત સોં ન્હવાય શુદ્ધ હોય પુષ્ટિમાર્ગકી રીતિ સોં સેવા કરન લાગી । તવ શ્રી ઠાકુરજી પ્રસન્ન હોઈ વીરબાઈ સોં કહે તુ મેરી હ આજ્ઞા માનો જો સૂતક (પિંડરૂકોમો સૂતક કહે હૈ) મેં સેવા કરો પાછે મારગકી રીતિ સોં અપરસ હ કાઢી । તારેં મૈં તો પર બહોત પ્રસન્ન હું ।”

ઉક્ત ઉદ્ધરણથી પૂર્વ આક્ષેપની સારી રીતે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

પુષ્ટિ માર્ગમાં ભગવદ્વાજા જ એક માત્ર પુષ્ટિ જીવોનો પરમ ધર્મ છે. અતઃ તેના પાલનમાં યદિ લોક વેદની મર્યાદાનો ભંગ થતો હોય તો બાધક નથી જ. અત્રે ભગવ દ્વાજાથી જ વીર બાઈ એ ઉક્ત પ્રકારનું સાહસ કર્યું છે. જતાં સમ્પ્રદાયની મર્યાદાને પણ અપરસ કાઢીને જળવતી લીધી છે. જેઓને ભગવ ત્સાક્ષાત્કાર થયેલ છે એવા પુષ્ટિ પુષ્ટિ જીવો ને માંટ લોક વેદની મર્યાદાઓ બંધન રૂપ હોતી નથી. તો પણ લોક વેદના સંપ્રદાયો તેઓ જ્યાં સુધિ દેવાનું સંધાન રહે છે ત્યાં સુધિ તે મર્યાદાઓને પણ જળવતી રાખે છે. એ વાત આ વાર્તાથી પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આવા ભક્તો નો કવચિત્ દેખાતાં લોક વેદની મર્યાદાના ઉલ્લંઘન વાળાં સાહસોને જોઈ યદિ સાધન દશાનો ભક્ત જો તેની દેખાદેખી તેમ કરવા જાય તો તે પતિત જ થાય છે. એમાં કોઈ સંદેહ નથી જ.

(૫) કૃષ્ણદાસ અધિકારી—કૃષ્ણદાસની વાર્તાના શ્રી ગુસાંધજી સાથે તેમના થયેલા ઝઘડાવાળા પ્રસંગને તેમજ કૃષ્ણદાસ પ્રેતયોનીને પ્રાપ્ત થયા આદિ પ્રસંગોને “સંશોધ્ય” કહી તેના પ્રતિ પ્રક્ષિપ્તતાનો જે સંકેત પૂર્વોક્ત “શોધ્ય સ્થિતિ” નામક પુસ્તિકામાં કરવામાં આવ્યો છે તેનું નિરાકરણ કાંકરોલીથી પ્રકાશિત “અષ્ટછાપ” માં થયેલું છે અતઃ અત્રે પુનર્વિચાર ન કરતાં કેવળ તેની પુષ્ટિનાં વિશ્વસ્ત પ્રમાણોને જ અત્રે રજૂ કરવાં આવશ્યક લાગે છે. તે પ્રાચીન પ્રમાણો આ છે:—

અંતઃસાક્ષ્ય—(૧) “તાહિકો સિરનાઈયે” એ કૃષ્ણદાસના પદમાં “કૃષ્ણદાસ સુર તેં અસુર મયે અસુર તેં સુર મયે ચરનન છોય” એ પંક્તિ શ્રીગુસાંધજી સાથેના તેમના અણુગનાવને પુષ્ટ કરે છે. એવી જ રીતે “પરમ કૃપાલ શ્રીવલ્લભ નંદન” વાળું તેમનું જ પદ પણ. (૨) શ્રીગુસાંધજીની વિસ્તૃતિઓ. (૩) “પરમ કૃપાલ

બીનંદ કે નંદન” એ કૃષ્ણદાસનું પદ પણ ઉક્ત વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. (આ પદ ‘અષ્ટછાપ’ ગુજરાતી પૃષ્ઠ ૧૧૮ ઉપર છે).

બહિઃસાક્ષ્ય—વિ. સં. ૧૬૬૭ની વાર્તા, ભાવ-પ્રકાશ, ભક્તમાલ, અતે તેની ટીકા આદિ પ્રત્યેનિતું વિશેષ સમાધાન અષ્ટછાપ ગુજરાતી વિભાગ પૃ. ૮૬ થી ૯૦ સુધીમાં આવેલું હોવાથી અત્રે તેના પિષ્ટપેષણની આવશ્યકતા નથી.

(૨) રૂપર વાર્તાઓમાંથી —

(૧) નંદદાસ — આ વાર્તા ને પણ “સંશોધ્ય” કહેવામાં આવેલ છે. તેના ઉપર અન્વેષણના આધારે ‘અષ્ટછાપ’ના ગુજરાતી વિભાગમાં ખુબ જ લખાયેલું છે. તેમ જ વિ. સં. ૧૬૬૭ની વાર્તાથી પણ તેની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થઈ રહે છે. અતઃ અત્રે સ્થાન વિસ્તારની આવશ્યકતા લાગતી નથી. નંદદાસ અને તુલસીદાસના ભાઈ સંબંધમાં પૂર્વે ગોઠવનાયેલું વચનામૃત ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે. એનાથી વધુ વિશ્વસ્ત પ્રમાણની સાંપ્રદાયિકને તો આવશ્યકતા હોય જ નહીં.

અસો બાવન વાર્તાની અન્ય ૨૩ વાર્તાઓ ઉપર ખાસ કોઈ આક્ષેપ ન કરતાં તેમાં લોકકથાનો પ્રતિધ્વનિ અને ‘ઠગખાણ’ના પોષણના સંકેતો માત્ર કરવામાં આવ્યા છે. જેનો ઉત્તર આ છે —

(૧) લોકકથાનો પ્રતિધ્વનિ—શંકાકારને જે જે વાર્તામાં જે જે ‘લોકકથાનો પ્રતિધ્વનિ’ રહેલો દેખાયો છે તે તે લોકકથા તે તે ‘વાર્તા’થી વિશેષ પ્રાચીન ગ્રન્થમાં પ્રાપ્ત હોય તેના પ્રમાણને પણ આક્ષેપ કરતી સમયે તેણે આપવાં જોઈએ. તે વિના એ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં કે લોકકથાઓના આધારે એ ‘વાર્તાઓ’ તૈયાર થઈ છે. તેથી વિપરીત ‘વાર્તાઓ’ની પ્રાચીનતાને જોતાં તો એમજ કહી શકાય કે તે લોકકથાઓ પ્રકારાન્તરે આપણી વાર્તાઓ ઉપરથીજ તૈયાર થઈ હશે. અતઃ જ્યાં સુધી ‘વાર્તાઓ’થી પ્રાચીન તેવા ઉદ્દેશો પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેના ઉપર વિશેષ વિચાર થઈ શકતો નથી.

(૨) ‘ઠગખાણ’ — ‘દયા ભવૈયા’ આદિની કેટલીક વાર્તાઓમાં વૈષ્ણવ વેશના સત્કારનો જે આગ્રહ બતાવવામાં આવ્યો છે તેના આધારે શંકાકારે આ વાર્તાઓથી ‘ઠગખાણ’ને પ્રોત્સાહન મળે છે. એવા આશયે તે વાર્તાનો વિરોધ કર્યો છે.

કિન્તુ સમ્પ્રદાયનો સિદ્ધાંત એ વિરોધની ઉપેક્ષા જ કરે છે. કેમ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં તો આ સમસ્ત જગત ભગવદ્ભાવનાએ જ વ્યવહાર્ય હોય છે. એટલે તેમાં છિદ્રાન્વેષણ પુષ્ટિમાર્ગના સાધક ભક્તોને માટે પણ બાધક જ હોય છે. તેમાયે જ્યારે પોતાના ઈષ્ટનુ રમરણ કરાવનાર ‘વેશ’ જ્યાં હોય છે ત્યાં તો તેવા ભક્તો વિશેષ કરીને મમત્વ રાખે જ એ સ્વાભાવિક છે. જેઓ ભક્ત નથી તેઓને ‘વેશ’ પ્રતિ આમહ હતો જ નથી. એટલે તેમની વાત અહીં છે જ નહિ.

લોકદૃષ્ટિએ પણ રાજની સત્તાનો સૂચક જે પહેરવેશ સિપાહી આદિએ ધારણ કરેલો હોય છે તેને સર્વે જ અનુસરે છે. સ્વયં રાજ પણ તેનો આદર કરે છે. આ દૃષ્ટિથી પણ ‘વેશ’ની મહત્તા સમજી શકાય તેમ છે.

ઉચ્ચકોટીના ભક્તો તો ભગવદ્વેશનો સ્વાર્થથી પણ ઉપયોગ કરનાર પરત્વે પોતાના તે પ્રતિના સાચા પ્રેમને પ્રકટ કરે છે. અને તે પ્રેમની અસર તે સ્વાર્થથીજ ઉપર પણ કેવી પડે છે તે દયા ભવૈયાની વાર્તાથી તેમ જ નારાયણદાસ દ્વિવાનની વાર્તાથી સમજી શકાય તેમ છે. સાચા પ્રેમની કસોટી જ ત્યારે થઈ શકે છે જ્યારે એવા ઠગોમાં પણ ભગવદ્ભાવના વડે વૈષ્ણવના વેશ સંબંધે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. અન્યથા સામાન્ય ભક્તો અને ઉચ્ચ ભક્તોની વિશેષતા જ કેવી રીતે સમજી શકાય?

દયાભવૈયાની વાર્તામાં ઠગખાણનો સંકેત પણ નથી તેમાં તો વૈષ્ણવવેશનું મહાત્મ્ય અને આદર્શ વૈષ્ણવતા ને જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. છતાં ઉક્ત ‘શોચ્યસ્થિતિ’માં આ વાર્તા ઉપર પણ દૂષણ લગાડવામાં આવેલું જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે.

સમ્પ્રદાયમાં સમગ્ર જગતનો ભગવદ્ભાવે આદર કરવો કહેલો છે. હા! સંગતો વિચારીનેજ કરવો એવો ઉપદેશ સાધક ભક્તોને માટે શ્રીહરિરાયજીએ અવશ્ય કરેલો છે. x અહીં દયારામભાઈનું આ પદ પણ દૃષ્ટવ્ય છે. 'બહાનું બળીયું રે શ્રીરાધાપરનું' 'અધમને ઉંચું પદ આપે ના રહે પાપ સંતાપ આપું.' તે ઉપરાંત શિક્ષાપત્રો આદિમાં પણ એવા અનેક ઉદ્દેશો પ્રસિદ્ધ છે. જેમાં વેપના આદરના ઉપદેશો છે. એથી આ વાર્તા પણ એ સમ્પ્રદાયના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન કરાવે છે.

‘વાર્તાઓ’ ઉપર પ્રાપ્ત થતું પ્રાચીન સાહિત્ય—

૮૪, ૨૫૨ વાર્તાઓ વૈષ્ણવ સમાજમાં કેટલી જડી શ્રદ્ધેય હતી અને હજુ પણ છે એના જ્ઞાન અર્થે તેના ઉપરના પ્રાપ્ત સાહિત્યની અત્રે એક સુચી આપવામાં આવે છે —

નામ	કર્તા	સમય
૧ ૮૪ વાર્તાની સંસ્કૃત નામાવલી.	શ્રી ગોકુલનાથજી	સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ કાલ
૨ ૮૪-૨૫૨ની સંસ્કૃત વાર્તા મણિમાલા.	શ્રીનાથચંદ્ર મહાપત્રિ	સત્તરમી સદીનો પૂર્વાર્ધ કાલ
૩ ૮૪ વૈષ્ણવનું વ્રજભાષાનું પદ	અલીખાન પદાણુ	,, ,, ઉત્તરાર્ધ કાલ
૪ ૮૪-૨૫૨ વાર્તાના ભાવ-પ્રકાશો	શ્રી હરિરાયજી	અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ કાલ
+૫ ,, ભાવ—સંગ્રહ	શ્રી હરદેશજી	,, ,, નો ઉત્તરાર્ધ કાલ
+૬ ,, ભગવદ્ગીય ગુણ મણિમાલા	,,	,, ,, ,, ,,
૭ ૮૪ વૈ. નું ગુજરાતી ઘોળ	શ્રી વ્રજભૂપણજી	,, ,, ,, ,,
૮ ૮૪ વૈ. નું વ્રજભાષાનું પદ	કાકા વલ્લભજી	,, ,, ,, ,,
૯ ૮૪ વૈ નું ગુજરાતી ઘોળ	,,	,, ,, ,, ,,
૧૦ ૮૪ વૈ. નું ગુજરાતી ઘોળ	દયારામભાઈ	આગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ કાલ
૧૧ ૮૪ વૈ. નું વ્રજભાષાનું પદ (પુ. ભ. માનિકા) ,,	,,	,, ,, ,, ,,
૧૨ ૨૫૨ વૈ. નું ઘોળ	,,	,, ,, ,, ,,
+૧૩ ૮૪ વૈ. નું વ્રજભાષાનું પદ	કુર્જભદ્રાસજી (કાંકરાલી)	,, ,, ,, ,,
+૧૪ ૨૫૨ વૈ. નું વ્રજભાષાનું પદ	,,	,, ,, ,, ,,
૧૫ ૮૪ વૈ. ની સંસ્કૃત વાર્તા	સરચંદાસજી (શ્રી વિઠ્ઠલેશજીના સેવક)	વીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ કાલ
("વલ્લભીય કલ્પદ્રુમ" માં)		
*૧૬ ૮૪ વૈ. ની મોહનમાલા =	ગોવર્દનદાસ	વિ. સં. ૧૯૩૭
*૧૭ ૨૫૨ વૈ. ની મોહનમાલા —	ગોવર્દનદાસ	વિ. સં. ૧૯૪૦

આ સિવાય સમ્પ્રદાય-પ્રદીપ (૧૬૧૦) મુરલીધર રચિત વલ્લભ ચરિત્ર, યદુનાથ દિગ્વિજય, (૧૬૫૮) ભક્તમાલ (૧૬૬૦) શિક્ષાપત્ર ટીકા, સમ્પ્રદાય કલ્પદ્રુપ (૧૭૨૯) પ્રાકટ્ય સિદ્ધાંત, તત્ત્વાર્થ બોધ (૧૭૩૦ ની આસપાસ) ઇત્યાદિ સમ્પ્રદાયના ધાર્મિક ચરિત્રગ્રન્થોમાં પણ ૮૪ અને ૨૫૨ વૈષ્ણવોના કૃત્તર અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. એ સર્વોત્તમ સ્થાન સંક્રાંતિથી અત્રે આપવામાં આવતા નથી.

ઉક્ત સર્વ પ્રમાણોથી ગોસ્વામી પાત્રકો, વૈષ્ણવો અને અન્ય ધાર્મિક સમાજમાં પણ વાર્તાઓ પ્રતિ કેટલો આદર પડેલાં અને હમણાં હતાં અને છે તે સમજી શકાય તેમ છે. વાર્તાઓ વલ્લભીય વૈષ્ણવોનું તો સર્વસ્વ છે' અસ્તુ.

x સંગ વિજ્ઞાન ગ્રન્થ

+ અપ્રકાશિત. કાંકરાલી સરસ્વતી ભંડારમાં પ્રાપ્ત.

* મુદ્રિત. લખનો મુન્શી નવલકિશોર પ્રેમથી પ્રકાશિત.

ઔરાશી વૈષ્ણવોની વાર્તા

ત્રણ જન્મની લીલા ભાવતાવાળી

૪. ૮૬૪

સચિત્ર

પૃ. ૧૨)

પોસ્ટલ ચલન

મળવાનું ઠેકાણું—દ્વારકાદાસ પરીખ

અમદાવાદ પ્રેસ, મથુરા.

ધી 'સુદેશ લિમિટેડ' વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક નંદલાલ ચુનીલાલ ગાડાવાલા.
મુદ્રણસ્થાન ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, ધોડાણ પિત્તળીયા બાજુ સામે, અમદાવાદ.

